

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

Коломієць Тетяна Володимирівна

УДК159.922.8:37.035

**ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ
ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

ЖУРАВЛЬОВА ЛАРИСА ПЕТРІВНА,
доктор психологічних наук, професор

ЖИТОМИР – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	
ЕМПАТІЙНОЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	11
1.1. Міжособистісна взаємодія як предмет наукового дослідження.....	11
1.1.1 Понятійно-категоріальний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії в межах несуперечливого психологічного тезаурусу.....	11
1.1.2 Структура міжособистісної взаємодії.....	17
1.1.3 Вікові особливості міжособистісної взаємодії.....	30
1.2. Емпатія як чинник міжособистісної взаємодії.....	34
1.2.1 Емпатія як психологічна категорія.....	34
1.2.2 Дослідження впливу емпатії на міжособистісну взаємодію.....	42
1.3. Структурно-динамічна модель емпатійної міжособистісної взаємодії.....	4
5	
1.3.1 Структурно-динамічна модель репрезентації емпатії в структурі міжособистісної взаємодії.....	45
1.3.2 Види емпатійної міжособистісної взаємодії.....	52
Висновки до першого розділу	55
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНОЇ	
МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	58
2.1. Організація і методи дослідження.....	58
2.2. Вивчення психологічних особливостей розвитку міжособистісної взаємодії.....	65
2.3. Дослідження рівня розвитку інтегральної емпатії.....	92
2.4. Виявлення особливостей, закономірностей та механізмів репрезентації емпатії у показниках структурних компонентів міжособистісної взаємодії.....	95

2.5. Дослідження типологічних особливостей емпатійної міжособистісної взаємодії.....	119
2.6. Експериментальне дослідження індивідуально-типологічних корелятів емпатійної взаємодії.....	124
Висновки до другого розділу.....	145
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	147
3.1. Теоретичне обґрунтування основних положень програми сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії.....	147
3.2. Програма психологічного сприяння розвитку емпатійної взаємодії у ранньому юнацькому віці.....	152
3.3. Аналіз кількісних та якісних показників емпатійної взаємодії у досліджуваних експериментальної та контрольної груп.....	162
3.4. Дослідження стійкості розвиненої емпатійності в її хронологічній динаміці.....	170
Висновки до третього розділу.....	172
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	176

ВСТУП

Актуальність дослідження. Людина, як соціальна істота, усе своє життя є активним суб'єктом незліченної кількості міжособистісних контактів. Кожен з них на різних етапах онтогенезу задає свій напрямок розвитку особистості, міру її психологічного комфорту та емоційного благополуччя. Саме тому соціальну значущість даного феномену важко переоцінити. Очевидно, що з цієї причини проблема міжособистісної взаємодії не є новою для психологічної науки, навіть навпаки – вона вважається широко дослідженою. Так, феноменологічні та структурно-динамічні характеристики процесів взаємодії й спілкування розкривалися у роботах Б. Г. Ананьєва, О. О. Бодальова, С. Л. Братченка, Г. С. Костюка, О. О. Леонтєва, М. І. Лісіної, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, В. М. М'ясищева, М. М. Обозова, А. В. Петровського, С. Л. Рубінштейна, Н. І. Сарджвеладзе, В. А. Семиченко. Роль і значення вікових та індивідуальних особливостей міжособистісних взаємин вивчались М. Й. Боришевським, Л. П. Буєвою, Є. І. Головахою, Я. Л. Коломінським, С. О. Колот, І. С. Коном, Д. Й. Фельдштейном, В. М. Ямницьким. Не можна оминати й широкого кола зарубіжних досліджень міжособистісної взаємодії, зокрема, праці Е. Аронсона, Є. Мелібруди, Дж. Міда, К. Роджерса, І. Томана, З. Фрейда, Е. Фрома, Дж. Хоманса.

Однак, часи, коли штучний інтелект стає невід'ємною частиною життя людини, а кіберпростір набуває статусу соціалізаційного середовища змушують науковців подивитися на проблему безпосередньої міжособистісної взаємодії з іншого боку. За таких умов одним із пріоритетних напрямів наукового пошуку постає дослідження соціальної контактності особистості, виявлення трансформацій, яких зазнала її система міжособистісних стосунків, встановлення місця Іншого у житті людини, пошук ефективних механізмів формування та розвитку міжособистісних взаємин на засадах гуманізму, толерантності та взаєморозуміння. У цьому контексті науковий інтерес викликає дослідження емпатійної міжособистісної взаємодії як особливої форми

реалізації антропоцентричних взаємин. Встановлено, що переважна більшість науковців (В. В. Абраменкова, І. Д. Бех, О. О. Бодальов, А. Валлон, Т. В. Василишина, Т. П. Гаврилова, Б. І. Додонов, Л. П. Журавльова, О. В. Запорожець, Н. Ф. Каліна, Т. Р. Каштанова, Х. Кохут, О. А. Орищенко, О. П. Саннікова, Л. П. Стрелкова, І. М. Юсупов та ін.) розглядають емпатію саме в контексті міжособистісної взаємодії. Втім, комплексного експериментального дослідження їх взаємозв'язку не проводилося.

Відомо, що розвиток вищих форм емпатії та остаточне становлення емпатійності як інтегральної особистісної якості відбувається в юнацькому віці (Л. П. Журавльова). У цей же період значною мірою розширюється коло міжособистісних контактів, змінюються їх форми та види, спрямованість і значущість, набувають змін якісні характеристики. Усі ці трансформації надають взаєминам ще більшої гостроти, отже, роблять юнацький вік найбільш сприятливим для дослідження впливу емпатії на формування, розвиток та особливості міжособистісної взаємодії.

З огляду на означене, тему нашого дослідження було сформульовано як «Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроєкологічного університету «Гуманізація національної освіти в умовах трансформації суспільних процесів» (номер держреєстрації 0109U006318). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Житомирського національного агроєкологічного університету (протокол №4 від 23 грудня 2013 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 4 від 29 квітня 2014 року). Автором досліджувався феномен емпатійної міжособистісної взаємодії.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні феномену емпатійної міжособистісної взаємодії та емпіричному дослідженні його психологічних особливостей в юнацькому віці.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. На теоретичному рівні здійснити понятійно-категоріальний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії. Уточнити та теоретично обґрунтувати ієрархічну структуру та динаміку розвитку феномену.
2. Узагальнити результати досліджень щодо впливу емпатії на міжособистісні взаємини.
3. Побудувати та експериментально перевірити модель емпатійної міжособистісної взаємодії.
4. Розробити та апробувати програму психологічного сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії.

Об'єкт дослідження – міжособистісна взаємодія в юнацькому віці.

Предмет дослідження – психологічні особливості, види та внутрішні чинники емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці визначаються віковими, гендерними та особистісними характеристиками її суб'єктів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: принципи системно-структурного підходу до особистості (Л. І. Анциферова, Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, О. П. Саннікова та ін.), принципи детермінізму (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн та ін.); підходи щодо впливу емпатії на міжособистісну взаємодію (О. О. Бодальов, Я. Л. Коломінський, М. М. Обозов); положення загальнопсихологічної концепції емпатії Л. П. Журавльової, ідеї розвитку емпатійності особистості (А. Е. Ахмедзянова, О. Д. Кайріс, О. А. Орищенко, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін, А. Штейнмец), уявлення про трирівневу структуру спілкування та міжособистісної взаємодії Б. Ф. Ломова, розвитку особистості в юнацькому віці (С. О. Колот, І. С. Кон, М. В. Савчин, В. М. Ямницький); методологія організації психологічного дослідження (А. Анастасі, Л. Ф. Бурлачук, Г. О. Балл, А. В. Фурман та інші).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс методів: теоретичні (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація, теоретичне моделювання); емпіричні (спостереження, бесіда, констатувальний та формувальний експерименти); розвивальні (міні лекції, демонстрація короткометражних фільмів з яскраво вираженою емпатогенною ситуацією, відеофіксація емоційного відгуку, групова дискусія (тематична, біографічна та інтерактивна), мозковий штурм, методи ігрової драматизації, кейс-стаді тощо); методи статистичної обробки даних (порівняння незалежних вибірок (t-критерій Стьюдента, ϕ -коефіцієнт кутового перетворення Фішера), лінійний кореляційний аналіз Пірсона). Автоматизована обробка даних здійснювалася за допомогою пакету програм STATISTICA 6.0.

Психодіагностичний комплекс методик склали: «Тест на емпатію для підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової – для визначення рівня розвитку інтегральної емпатії особистості та домінуючих видів емпатійної взаємодії; «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» та «Діалогічність міжособистісних стосунків» С. В. Духновського, «Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях» І. Д. Ладанова та В. О. Уразаєвої, «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. В. Бойка, «Діагностика інтерактивної спрямованості особистості» Н. Є. Щуркової в модифікації Н. П. Фетіскіна, «Потреба у спілкуванні» О. П. Єлісеєва, «Опитувальник спрямованості у спілкуванні (НЛО)» С. Л. Братченка, «Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО)» А. А. Рукавішнікова – для дослідження показників структурних компонентів міжособистісної взаємодії).

Експериментальною базою дослідження були Житомирський екологічний ліцей, Тетерівська загальноосвітня школа I-III ступенів, будівельний коледж Житомирського національного агроекологічного університету, Житомирський інститут медсестринства, Житомирський національний агроекологічний університет, Житомирський державний університет імені Івана Франка. Загалом дослідженням було охоплено 226 осіб юнацького віку.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження:

– *вперше* побудовано теоретичну структурно-динамічну модель емпатійної міжособистісної взаємодії, відповідно до якої у процесі міжособистісного контакту емпатія репрезентується як умова, чинник, механізм та функція кожного елементу мікрорівня міжособистісної взаємодії; емпірично виявлено основні вікові (у період ранньої юності вплив емпатії на міжособистісну взаємодію є більш вираженим, порівняно зі зрілою) та гендерні (у дівчат вплив емпатії на міжособистісну взаємодію більш виражений, порівняно з юнаками) закономірності взаємозв'язків між показниками інтегральної емпатії та її форм з компонентами міжособистісної взаємодії;

– *набули подальшого розвитку* теоретичні положення Б. Ф. Ломова про трирівневу структуру міжособистісної взаємодії;

– *уточнено* зміст понять «міжособистісна взаємодія», «міжособистісний контакт», «міжособистісні взаємини», «міжособистісні стосунки», «емпатійна міжособистісна взаємодія» в межах несуперечливого психологічного тезаурусу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні теоретичних та емпіричних результатів дослідження з проблеми емпатійної міжособистісної взаємодії у змісті лекційних і практичних занять з таких дисциплін для студентів вищих навчальних закладів: «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Психологія міжособистісної взаємодії» тощо.

Авторську програму сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії доцільно використовувати психологам центрів соціально-психологічної реабілітації при роботі з дітьми раннього юнацького віку, шкільним психологам при роботі зі старшокласниками, психологам вищих навчальних закладів при роботі зі студентами з метою підвищення рівня соціальної компетентності.

Результати дослідження впроваджені до навчально-виховного процесу Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт № 192 від 02.12.2014 р.), Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної

освіти (акт № 01-467 від 18.09.2014 р.), Житомирського національного агроєкологічного університету (акт № 285 від 04.06.2014 р.), Тетерівської загальноосвітньої школи I-III ступенів (акт № 48 від 19.05.2014 р.).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним і якісним аналізом отриманих результатів; застосуванням методів математичної статистики.

Особистий внесок автора в роботах, що були виконані у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, досліджено та уточнено структуру міжособистісної взаємодії, систематизовано теоретичні дані, що пояснюють вплив емпатії на кожен з її компонентів; експліковано поняття емпатійної міжособистісної взаємодії та описано її види; самостійно зібрано емпіричні дані, проведено математично-статистичну обробку, інтерпретацію та обговорення отриманих результатів, розроблено та апробовано програму психологічного сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на: Міжнародній науковій конференції «Педагогіка 21 століття: викладання у світі постійного потоку інформації» (Будапешт, 2014 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Луцьк, 2013 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2013 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (Тернопіль, 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем» (Хмельницький, 2011 р.); I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Практична психологія освіти XXI століття: проблеми та перспективи» (Умань, 2014 р.); Міжрегіональній науково-практичній

конференції «Механізми адаптації до змінених умов життєдіяльності» (Житомир, 2010 р.); 18-ій науково-практичній конференції «Проблеми створення, розвитку та застосування інформаційних систем спеціального призначення» (Житомир, 2011 р.). Результати дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету (2011–2014 рр.) та наукового семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (2014 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертації відображено у 9 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 стаття надрукована в іноземному науковому виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 228 найменувань (з них 12 іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації – 197 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 160 сторінках друкованого тексту. У роботі міститься 43 таблиці та 15 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Міжособистісна взаємодія як предмет наукового дослідження

1.1.1. Понятійно-категоріальний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії в межах несуперечливого психологічного тезаурусу. Не дивлячись на те, що питанню міжособистісної взаємодії присвячена значна кількість досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, однак досі спостерігається неоднозначність у визначенні його дефініцій. Так, у вітчизняній психологічній літературі досить часто зустрічаємо так звані лінгвістичні метаморфози з поняттями «міжособистісна взаємодія», «міжособистісні взаємини», «міжособистісні взаємовідносини», «міжособистісні відносини», «міжособистісні стосунки», «міжособистісне спілкування», «міжособистісний контакт». Вживаючи їх як синоніми, науковці нівелюють семантичні відмінності даних понять, що спричиняє виникнення різного роду змістових деформацій.

Провівши аналіз психологічних досліджень, ми встановили, що одним із чинників виникнення змістових деформацій різних понять є невдалий переклад з мови оригіналу. Насамперед це стосується російських паронімів «отношение» [140] та «отношения» [144]. Якщо ці слова вживаються в однині, то проблем з перекладом виникати не повинно: «отношение» перекладається як «ставлення» (але не «відношення», як можемо зустріти в різних джерелах), а «отношения» – як «стосунки». Але, коли слово «отношения» [140; 144] вживається у формі множини, то дані слова стають омонімами, і зрозуміти, яке саме поняття мається на увазі, можна лише з контексту. У цьому випадку точність перекладу залежить виключно від

точності інтерпретації змісту перекладачем, що, зрештою, і призводить до появи лінгвістичних метаморфоз, які мають суб'єктивний характер.

Іншим чинником неточності перекладу є так звана «мовна нерівнозначність». Мається на увазі, що на певне поняття в одній мові існує кілька варіантів перекладу іншою. При цьому дані варіанти слів мають конкретні семантичні відмінності, що не мають аналогів при перекладі. Так, українські поняття «міжособистісні взаємини», «міжособистісні стосунки», «міжособистісні ставлення» мають лише один переклад російською мовою – «межличностные отношения». У цьому випадку ми можемо говорити про неточність перекладу, що носить об'єктивний характер.

Ще одним чинником виникнення лінгвістичних неточностей є розбіжності у розгляді понять міжособистісної взаємодії та спілкування. У цьому контексті варто зазначити, що у науковій літературі існує великий спектр позицій і підходів щодо трактування поняття спілкування.

Ретроспективний аналіз підходів до дослідження проблеми спілкування дозволяє виділити три підходи до визначення взаємозв'язку між поняттями «міжособистісна взаємодія» та «спілкування» [60]:

1. Поняття «міжособистісна взаємодія» і «спілкування» є тотожними [5; 28; 151; 152 та ін.]. Тобто, «...спілкування – це взаємодія, змістом якої є взаємне пізнання і обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації з метою встановлення взаємин, сприятливих для процесу спільної діяльності» [152, с. 21]. Без спілкування міжособистісна взаємодія є неможливою [118].

2. Міжособистісна взаємодія є однією зі сторін спілкування, яке виступає як реальність міжособистісних взаємин і соціальних відносин [7; 72; 108 та ін.]. Виходячи саме з такої точки зору, В. А. Кручек дає наступне визначення міжособистісної взаємодії: «Міжособистісна взаємодія – це інструментально-технологічна сторона спілкування; взаємні дії учасників спілкування, спрямовані на співвіднесення мети кожної зі сторін і організацію їх досягнення в процесі спілкування» [106, с. 16].

3. Феномен міжособистісної взаємодії включає спілкування та є значно ширшим за нього [140; 142; 144 та ін.].

Таким чином, трактування змісту будь-якого з термінів, що розглядаються нами у контексті даного дослідження, без урахування підходу, якого дотримується автор, буде призводити до смислових деформацій поняття та хибного тлумачення його змісту.

Основним же чинником, що зумовлює виникнення неоднозначності у визначенні вищевказаних термінів, є, як ми вважаємо, відсутність єдиного термінологічного інструментарію в українській психологічній науці [14]. Такий стан речей стоїть на заваді дотримання основних принципів науковості – точності та об'єктивності. Зважаючи на це, створення єдиного наукового психологічного тезаурусу є досить актуальним для сьогодення.

У нашому дослідженні будемо дотримуватися останнього підходу. Аргументуємо свою позицію наступним чином: у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» поняття «взаємодія» визначається як «...взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь» [48, с. 85]. Виходячи із цього визначення, можна стверджувати, що будь-яка погоджена дія двох чи більше людей є взаємодією. Таким чином, будь-який акт спілкування є актом взаємодії. При цьому не кожен акт взаємодії є актом спілкування. Виходячи з таких міркувань, можна стверджувати, що поняття «міжособистісна взаємодія» є ширшим від поняття «міжособистісне спілкування» та включає його.

Отже, уточнимо поняттєво-категоріальний апарат нашого дослідження, до якого належать «міжособистісна взаємодія», «міжособистісний контакт», «міжособистісні взаємини», «міжособистісні стосунки».

Як у визначенні взаємозв'язку між міжособистісною взаємодією та спілкуванням не існує однозначності, так і розуміння самої міжособистісної взаємодії є різноплановим. Так, досліджуваний феномен розглядається як:

- обмін діями, спрямований на організацію спільної діяльності [7; 146];
- вплив однієї особистості на іншу [127; 169];

– процес конструювання міжособистісного простору [46];

– синтез вищезазначених підходів. Так, у багатьох психологічних словниках термін «міжособистісна взаємодія» розглядається, «...в широкому розумінні – як випадковий або умисний, приватний або публічний, довготривалий або короткочасний, вербальний або невербальний особистісний контакт двох і більше людей, що призводить до взаємних змін у їхній діяльності, стосунках, поведінці й установках. У вузькому сенсі – як система взаємообумовлених індивідуальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, при якій поведінка кожного з учасників є одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку решти» [159, с. 52; 176, с. 65]. Як бачимо, в основі міжособистісної взаємодії знаходиться міжособистісний контакт.

Останній розглядається як «...спілкування, зв'язок, тісні стосунки...» [48, с. 450], початковий етап реальної взаємодії [176], форма взаємодії, яка характеризується безпосередністю, просторово-часовою близькістю людей [142]. Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що феномен міжособистісної взаємодії є родовим відносно міжособистісного контакту. Отже, вважаємо за можливе розгляд *міжособистісного контакту* як мінімальної одиниці міжособистісної взаємодії, що розгортається на найнижчому її рівні та не передбачає актуалізації складних психічних процесів і функцій особистості.

Поряд із поняттям «міжособистісна взаємодія» [17; 60; 102; 174 та ін.] (використовуються терміни «міжособистісні взаємини» [35; 135; 158; 168 та ін.], «міжособистісні відносини» [43; 44; 128; 164 та ін.], «міжособистісні взаємовідносини» [25; 68 та ін.]. Із визначень тлумачних словників [48, с. 134] жодних семантичних відмінностей між даними поняттями встановити неможливо, оскільки опис їх змісту, фактично, однаковий. У психологічній енциклопедії знаходимо наступне визначення: «Взаємини міжособистісні – суб'єктивні зв'язки і відносини між людьми, які виникають за умов спільного проживання або виконання сумісної діяльності» [88, с. 52]. Фактично – це є певний вид міжособистісної взаємодії, який виникає за умови її

систематичності (повторюваності). І далі: «В процесі їх становлення і розвитку формується система міжособистісних установок, орієнтацій, соціальних сподівань» [159, с. 52]. Таким чином, констатуємо, що при даному виді взаємодії виникають певні особистісні утворення, що є різними за змістом та комбінацією для кожних конкретних взаємин. Для їх утворення задіюються більш складні процеси та системи особистості, що свідчить про те, що міжособистісні взаємини розгортаються на вищому рівні міжособистісної взаємодії, порівняно з міжособистісним контактом.

Наші міркування підтверджуються й працями інших дослідників. Наприклад, Н. В. Руденко [168, с. 250-255], аналізуючи такі психологічні категорії як «взаємовідносини» та «взаємини», зазначає, що у психології для позначення міжособистісних відносин користуються терміном «взаємовідносини». Цим підкреслюється, що міжособистісні взаємини є результатом взаємного сприйняття, пізнання, впливу, оцінки. Дещо доповнює дану думку В. Паніотто [151], акцентуючи увагу на цілісності та системності взаємоставлень, які утворюються шляхом відображення міжособистісної взаємодії, що опосередковується внутрішнім світом її суб'єктів. Як бачимо, взаємодія набуває більш складних форм, порівняно з міжособистісним контактом.

Усе це дозволяє нам розглядати *міжособистісні взаємини* як вид міжособистісної взаємодії, що розгортається у певному часовому діапазоні, має системний характер та характеризується наявністю взаємовпливу на життєдіяльність її суб'єктів.

Повертаючись до термінів «взаємовідносини», «міжособистісні відносини» та «взаємини» хочеться зазначити, що, на нашу думку, більш коректним з лінгвістичної точки зору буде вживання терміна «взаємини», оскільки слово «відносини» та похідне від нього «взаємовідносини» є калькою з російського «взаимоотношения».

Що стосується поняття «міжособистісні стосунки», то його психологічний зміст розкривається як «взаємозв'язки між людьми, що

об'єктивно виявляються в характері взаємних впливів, які здійснюються в процесі виконання спільної діяльності і спілкування (курсив наш – Т. К.). Стосунки міжособистісні є системою переконань, установок, стереотипів, сподівань, через яку люди сприймають і оцінюють один одного» [160, с. 345]. Виходячи з даного визначення, міжособистісні стосунки є ще одним видом (крім контакту та взаємин) міжособистісної взаємодії, оскільки вони передбачають взаємний вплив їх суб'єктів один на одного та наявність спільної діяльності між останніми (див. виділення). Їх розгляд як «системи» певних особистісних утворень, що, власне, й забезпечує функціонування даної взаємодії, дозволяє говорити про більш складний характер стосунків, порівняно із контактом та взаєминами.

Водночас С. В. Духновський, розглядаючи поняття «міжособистісні взаємини» та «міжособистісні стосунки», приходять до висновку, що «термін «міжособистісні взаємини» є синонімом міжособистісних стосунків, так як проблематично і навіть неможливо уявити міжособистісні стосунки без взаємин між людьми» [74, с. 90]. Даний аргумент видається нам досить сумнівним, адже відповідно до такої логіки можна сказати, що міжособистісні стосунки не можна собі уявити і без міжособистісного контакту, а отже й ці поняття є синонімічними. Однак різниця між ними щойно була нами встановлена.

Основною характерною особливістю, яка різнить міжособистісні взаємини і стосунки, є наявність у останніх *домінування* емоційної складової [8; 37]. Наявність же будь-яких почуттів (незалежно від їх модальності) одного суб'єкта взаємодії до іншого свідчить про сприйняття іншого як суб'єктивно значущої особистості. Вплив таких стосунків на особистість був описаний О. О. Бодальовим: «Особливо важливими для особистості є ставлення найбільш суб'єктивно значущих для неї людей. Саме вони сильніше за все впливають на сприймання оточуючого, викликають найбільш сильні переживання та штовхають на нестандартні вчинки» [27, с. 59].

Отже, поява особистісної значущості, викликає збільшення психологічного навантаження взаємодії та зумовлює зміни у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах особистості. Усе це може свідчити про перехід міжособистісної взаємодії на її вищий рівень, що передбачає ускладнення її функціонування. Так, поряд з емоційно-чуттєвим аспектом, для міжособистісних стосунків характерною є тривала часова протяжність, систематичність взаємодії, «...оскільки лише за умови постійного міжособистісного зв'язку шляхом безперервного обміну особистісно значущою інформацією виникає інтимна залежність людей, що вступили в контакт, один від одного та взаємна відповідальність за збереження стосунків, що склалися» [112, с. 213]. Навіть у ході морфологічного аналізу слова «стосунки» виявляється, що цей іменник вживається виключно у множині. Даний факт вказує на те, що поняття «міжособистісні стосунки» містить у собі певну множину взаємодій. Таким чином можемо виділити ще одну характерну особливість міжособистісних стосунків – їх відносну стійкість у межах певного часового діапазону.

Отже, *міжособистісні стосунки* – це особливий вид міжособистісної взаємодії, яка розгортається у певному, відносно тривалому часовому діапазоні, носить інтимний, особистісно-значущий характер та здійснює значний вплив на життєдіяльність її суб'єктів. Саме це і дозволяє нам вважати міжособистісні стосунки найскладнішим видом міжособистісної взаємодії.

1.1.2. Структура міжособистісної взаємодії. Розгляд будь-якого психологічного феномену передбачає дослідження його структури. У цьому контексті ми виходимо з позиції Б. Ф. Ломова [124, с. 271-274], який запропонував досліджувати структуру спілкування (міжособистісної взаємодії) щонайменше на трьох рівнях: макрорівні (сукупність усіх міжособистісних взаємодій, у які вступає особистість), мезорівні (динаміка визначеної взаємодії) та мікрорівні (дослідження узгоджених актів, які утворюють та забезпечують міжособистісну взаємодію). Очевидно, що кожен

із виділених дослідником рівнів має свої особливості, закономірності, механізми, власну структуру, динаміку, ієрархію тощо. Їх вивчення може стати вагомим кроком до концептуалізації досліджуваного феномену, сприяти розв'язанню низки проблем прикладного характеру.

Аналіз наукової літератури показав, що у психології загальноприйнятою є трьохкомпонентна структура міжособистісної взаємодії. Так, О. О. Бодальов [28] виділяє афективний, гностичний та праксичний компоненти, М. М. Обозов [144], Я. Л. Коломінський [100; 101] – афективний, поведінковий, когнітивний, Н. І. Сарджвеладзе [181] – когнітивний, емоційний, конативний тощо.

Зважаючи на сказане вище, можна зробити умовивід, що фактично структура міжособистісної взаємодії зводиться до наступних компонентів: когнітивного (гностичного), емоційного (афективного) і конативного (праксичного, поведінкового). До того ж усі вони забезпечуються відповідними психічними процесами (когнітивними, емоційними та конативними), які й є елементарними одиницями, актами міжособистісної взаємодії на мікрорівні.

Вивчаючи мікроструктуру міжособистісної взаємодії, важливо охопити й ті складові, що розкривають її специфіку, роблять кожний конкретний контакт унікальним та неповторним. Загальноприйнята трьохкомпонентна структура дає змогу охарактеризувати міжособистісну взаємодію як явище об'єктивної реальності. Однак вона не повною мірою розкриває її суб'єктивний аспект. З метою визначення суб'єктивного наповнення досліджуваного нами феномену необхідно, на нашу думку, врахувати такі важливі «фільтри заломлення» об'єктивної дійсності як потреби, мотиви, цінності, смисли, установки тощо. Саме вони, як вважають дослідники [9; 96; 216 та ін.], і є «особистісним ядром» психічного відображення. Тому у контексті розгляду особливостей міжособистісної взаємодії на мікрорівні, доцільно в її структурі виокремити ціннісно-смісловий та мотиваційний компоненти. Зважаючи на це, *мікроструктуру міжособистісної взаємодії*

можна подати у вигляді п'яти компонентів: когнітивного, емоційного, мотиваційного, ціннісно-сміслового та конативного. Розглянемо феноменологічні характеристики кожного з них.

Когнітивний компонент у структурі міжособистісної взаємодії виділяється усіма без винятку дослідниками даного феномену. Така одностайність спричинена, очевидно, вже самою суттю даного процесу, що полягає у взаємному контакті двох істот, що наділені інтелектом. Когнітивні процеси особистості активізуються під час міжособистісної взаємодії задля пізнання іншого та досягнення з ним взаєморозуміння. У зв'язку з цим, когніції пронизують кожен етап міжособистісної взаємодії, починаючи від сприймання іншого суб'єкта взаємодії і до розбудови власної стратегії поведінки з ним. У цьому контексті Л. Бразерс [220] виокремлює поняття соціальної когніції, під якою розуміється психічна діяльність, що визначає взаємодію в суспільстві, яка включає здатність особистості до розуміння бажань, намірів і поведінки інших людей.

Психологічну структуру міжособистісного пізнання та розуміння описують через систему таких понять як відчуття, сприймання, уявлення, мислення, враження, емпатія, судження, інтерпретація [71; 181]. Результати пізнання узагальнюються в цілісному образі-уявленні про іншу людину.

Як стверджує М. М. Обозов: «Перед тим, як відчутти симпатію-антипатію, включитися у спілкування, людина свідомо чи несвідомо пізнає іншу особистість» [144 с. 103]. Вихідною передумовою психологічного пізнання іншої людини є сприймання [146, с. 256]. Його процес включає в себе всі рівні психічного відображення, що визначає когнітивну складність образу іншого. Отримана засобами сприймання інформація про іншу особистість та, власне, саму взаємодію з нею підлягає осмисленню та суб'єктивній інтерпретації. Досліджуючи особливості сприймання людини людиною, О. О. Бодальов стверджував: «Від того, як люди відображають та інтерпретують образ та поведінку й оцінюють можливості один одного, багато в чому залежить характер їх взаємодії та результати, до яких вони

приходять у спільній діяльності» [27, с. 3]. Отже, на основі отриманих умовиводів прогнозується хід подальшої взаємодії, визначається її доцільність та обирається стратегія поведінки.

Для позначення процесу сприймання людьми один одного у соціальній психології користуються терміном «соціальна перцепція». При цьому слід зауважити, що соціальна перцепція не обмежується лише сприйманням, вона охоплює усі когнітивні процеси, завдяки яким забезпечується пізнання іншого суб'єкта взаємодії.

Варто відзначити, що описані вище когнітивні процеси протікають миттєво та переважно неусвідомлено. Більш-менш усвідомленими ж залишаються продукти соціальних когніцій – враження (при короткочасному міжособистісному контакті) та оціночні ставлення (при тривалій взаємодії людей).

Процес міжособистісного пізнання носить суб'єктивний характер, який зумовлює відповідний когнітивний стиль. В останньому відображаються індивідуальні особливості сприймання, аналізу, структурування та категоризації оточуючої дійсності [180; 193; 203; 209 та ін.], на основі чого і відбувається індивідуальна побудова узагальненого образу Іншого.

Формування суб'єктивного образу Іншого – не єдина функція когнітивного компоненту міжособистісної взаємодії. Актуалізовані когнітивні процеси під час міжособистісної взаємодії передбачають і формування образу себе, як її суб'єкта. «Пізнання іншої людини забезпечує і пізнання себе, а повнота, точність сприйняття, розуміння іншої людини зумовлюють успіх у взаємодії з нею» [145, с. 53]. Очевидно, що в основі такого пізнання та осмислення себе в процесі міжособистісної взаємодії лежить функціонування рефлексивних механізмів.

Таким чином, когнітивний компонент міжособистісної взаємодії виступає як своєрідна інформаційна база, що створена на основі пізнання й аналізу себе та Іншого у процесі міжособистісної взаємодії. Узагальнення поданих феноменологічних та структурних характеристик когнітивної

складової міжособистісної взаємодії дозволяє виділити *основні психічні процеси*, що забезпечують її функціонування: сприймання, емпатія, інтерпретація, осмислення, рефлексія, антиципація.

Водночас цілісний акт відображення одного суб'єкта іншим завжди певною мірою включає єдність двох протилежних компонентів – інтелектуального (когнітивного) й афективного [166]. У контексті вищесказаного С. Л. Рубінштейн стверджує: «... мислення, як реальний психічний процес, вже саме є єдністю інтелектуального та емоційного, а емоція – єдністю емоційного та інтелектуального» [166, с. 97-98]. Такої ж позиції дотримувався і Л. С. Виготський, вказуючи, що «у будь-якій ідеї міститься у перетвореному вигляді афективне ставлення людини до дійсності, що представлена у даній ідеї» [54, с. 22]. Така взаємопроникненість когнітивного та емоційного компонентів обумовлює їх майже одночасне функціонування. Та, враховуючи, що будь-яка емоційна реакція виникає в результаті відображення певного об'єкта чи явища (у нашому випадку – людини чи ситуації, в якій людина задіяна), то ми розглядатимемо когнітивний компонент як такий, що децю передує емоційному.

Емоційний компонент міжособистісної взаємодії є емоційною реакцією на осмислення самої міжособистісної взаємодії та кожного з її суб'єктів. Деякі науковці виділяють емоційну взаємодію як окремий вид міжособистісної взаємодії. Так, В. К. Вілюнас [55] емоційну взаємодію визначає як специфічну форму емоційного контакту між людьми, що передбачає виникнення емоційного переживання, предметом якого слугує інше емоційне переживання. Виокремлюються і два структурні компоненти емоційної взаємодії: імпресивний, під яким розглядається сприйняття та розуміння іншого (когнітивний компонент), та емпатійний відгук як афективне розуміння емоційного стану іншого [141].

Емоційний зміст міжособистісної взаємодії визначає і валентність переживань суб'єктів [192, с. 112]. Так, дослідник говорить про два протилежні напрями переживань: кон'юктивні (позитивні, зближуючі) та

диз'юнктивні (негативні, віддаляючі). Між ними знаходяться індиферентні переживання, які характеризуються нейтральним емоційним ставленням, тобто байдужістю.

Беручи за основу співвідношення кон'юнктивних та диз'юнктивних переживань, С. В. Духновський [74] говорить про гармонійність-дизгармонійність як інтегральний показник емоційного фону міжособистісної взаємодії.

Таким чином, емоційний компонент у структурі міжособистісної взаємодії виступає як емоційне переживання суб'єктивного ставлення до іншої людини. Він проявляється у реальних емоціях та почуттях, які створюють відповідний емоційний фон взаємодії. Феноменологія емоційних ставлень суб'єктів один до одного та їх психологічної дистанції визначає вид міжособистісної взаємодії (контакти знайомства, товариські взаємини, дружба, кохання, ворожнеча, тощо).

І. Д. Бех [22], описуючи процес розвитку людських емоцій, зауважує, що більш складні за будовою емоційні переживання переростають у особистісні смисли. Співзвучну позицію знаходимо і у Д. О. Леонтьєва [120], який емоції називає «чуттєвою тканиною смислу». Однак, смислоутворюючу функцію виконує, за О. М. Леонтьєвим [118], не емоція, а мотив.

Поява емоційного ставлення до іншого учасника взаємодії або до самої взаємодії призводить до актуалізації особистісних потреб та інтересів, постановки цілей та мети взаємодії. В результаті, актуалізується *мотиваційний компонент* міжособистісної взаємодії, який концентрує в собі її бажаний результат (тобто те, заради чого, власне, ця взаємодія відбувається).

Питання мотивації міжособистісної взаємодії розглядав і Б. Ф. Ломов [124, с. 251-271.]. Науковець стверджував, що навіть у самому простому варіанті міжособистісної взаємодії кожен з її суб'єктів має власний мотив. Саме тому доречно розглядати взаємодію цих мотивів, як окрему одиницю аналізу системи узгоджених актів. Для цього ж необхідно дослідити

індивідуальні особливості мотиваційного компоненту кожного суб'єкта взаємодії.

Як відомо, основою мотиву є система потреб особистості. Більш детально зупинимося на соціогенних потребах, що відповідають контексту досліджуваної нами проблеми. Перш за все, виділимо потребу у спілкуванні, яка є базовою [124, с. 263]. В основі міжособистісної взаємодії лежать також потреба включення, потреба контролю та потреба в афекті [227]. Потреба включення пов'язується із прагненням особистості до взаємодії та співпраці з іншими. Потреба контролю варіює в континуумі від прагнення влади, авторитету та контролю над іншими до необхідності у контролі над собою з боку інших (позбавлення відповідальності). Бажання особистості отримувати та віддавати емоційне тепло, відчувати та проявляти емпатійне ставлення відноситься до потреби в афекті.

Досліджуючи соціогенні потреби особистості, А. В. Петровський з-поміж інших виділяє потребу в персоналізації (або потребу «бути особистістю»), тобто необхідності ідеальної представленості себе в Іншому. «Подібно до того як індивід прагне продовжити себе в іншій людині фізично (продовжити рід, мати потомство), особистість індивіда прагне продовжити себе, заклавши ідеальну представленість, своє «інакобуття» в інших людях» [154, с. 241]. Отже, можемо припустити, що задоволеність цієї потреби безпосередньо залежить від здатності іншої людини побачити, відчути, «прочитати» особистість, що забезпечується засобами емпатії.

Залежно від актуалізованих соціогенних потреб формується відповідна мотивація на взаємодію. Виділяється три вектори мотиваційної спрямованості: мотиви, що спрямовані на задоволення особистих (егоїстичних) інтересів, мотиви зі спрямованістю на взаємодію та співпрацю, та маргінальна (ситуативна) орієнтація мотивів [199, с. 32].

Розглядають й інший бік мотиваційної орієнтації, що пов'язаний зі стилем взаємодії з Іншим. Дослідники виділяють три параметри

мотиваційних орієнтацій: на прийняття партнера, на адекватність сприймання, розуміння партнера та на досягнення компромісу [115, с. 28].

Таким чином, на основі соціогенних потреб та інтересів особистості формуються її мотиваційні орієнтації, які, підкріплюючись вже наявним емоційним ставленням, отримують власне ціннісно-сміслове наповнення. Відтак актуалізується її *ціннісно-смісловий компонент*.

Відомо, що ціннісно-сміслова сфера особистості включає два основні компоненти – ціннісні орієнтації та систему особистісних смислів [173]. Система цінностей особистості є сукупністю цілей, установок, оцінних критеріїв, які визначають особистісну значущість кожної конкретної міжособистісної взаємодії. Особистісний смисл же репрезентує її суб'єктивний зміст.

Більш-менш усвідомлені смислові установки та ціннісні орієнтації у сфері міжособистісної взаємодії задають поведінкову стратегію (спрямованість) особистості [45; 78; 166.]. Такі стратегії поділяють на продуктивні та непродуктивні. В основі такого поділу лежить явище біполяризації ціннісного ставлення до партнера – «ставлення до іншого як до цінності (*суб'єктне* – Т.К.) – ставлення до іншого як до засобу (*об'єктне* – Т.К.)» [78].

Суб'єктне ставлення до партнера лежить в основі гуманістичної парадигми, основні положення якої знаходять своє втілення у стратегії діалогічної взаємодії. Визначальними характеристиками останньої є свобода суб'єктів взаємодії, їх рівноправність (як визнання цієї свободи), особистий контакт на основі співпереживання та взаєморозуміння [45, с. 203].

Таким чином, ціннісно-смісловий компонент міжособистісної взаємодії є продуктом людської індивідуальності, суб'єктивним ядром міжособистісної взаємодії, на основі якого й визначається стратегія поведінки людини, яка репрезентує *конативний компонент* цієї взаємодії.

Конативний (практичний, дієвий) компонент є поведінковою реакцією на описані вище процеси взаємодії. Він реалізується у формі конкретних дій,

вчинків, реплік кожного із суб'єктів, які, узгоджуючись між собою, утворюють комунікативні та поведінкові акти взаємодії (інтерацію). Таким чином, конативний компонент у поданій структурі виступає як об'єктивна сторона міжособистісної взаємодії, тобто є її зовнішнім проявом.

Залежно від феноменологічних характеристик складових, що передують конативному компоненту, формується певний тип поведінки особистості щодо іншого суб'єкта міжособистісної взаємодії. Спрямованість обраного типу (конструктивна чи деструктивна) визначає подальшу динаміку взаємодії та її ефективність.

З огляду на сказане вище, слідує, що на рівні психіки процес міжособистісної взаємодії складається з окремих мікропроцесів – мікроактів, які забезпечують її функціонування. Кожен мікроакт забезпечується функціонуванням одного з п'яти описаних компонентів. До того ж не обов'язково дані компоненти актуалізуються в незмінній послідовності й функціонують у кожному мікроакті. Останні можуть утворювати різні комбінації. Кожна комбінація мікроактів є окремим мікроциклом (див. рис. 1.1.), який впродовж міжособистісного контакту запускається незліченну кількість разів, зумовлюючи унікальну мікродинаміку кожної (ситуативної) взаємодії.

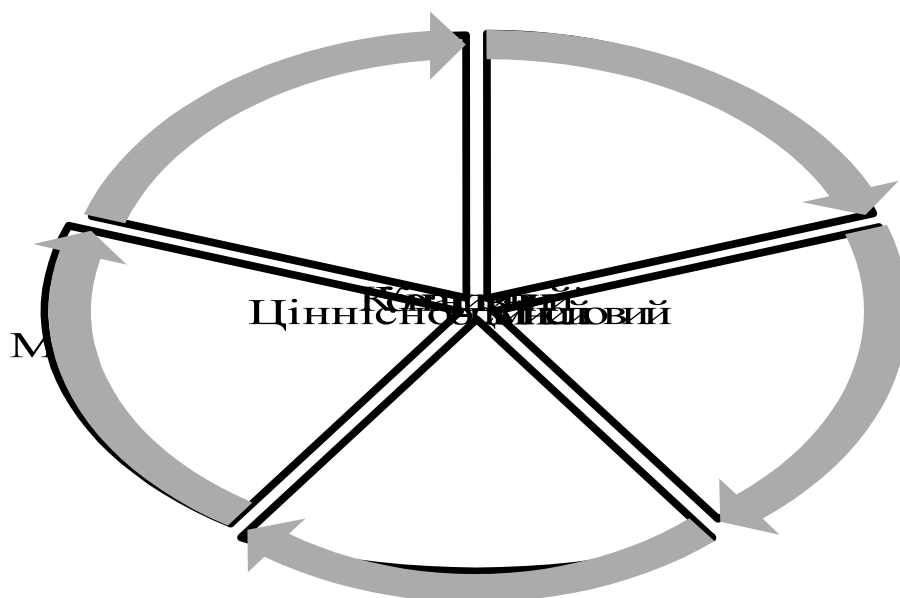

Рис.1.1. Теоретична модель мікроциклу міжособистісної взаємодії

Зауважимо, що запропонована структурна диференціація міжособистісної взаємодії є досить умовною та узагальненою. Це пов'язано з її специфікою, яка, по-перше, визначається особистісними характеристиками тих процесів, які забезпечують функціонування кожного компоненту (тривалістю, мірами вираженості, усвідомленості, актуальності, значущості тощо); по-друге, їх дифузією під час мікроактів взаємодії; по-третє, безперервним узгодженням відповідних процесів суб'єктів взаємодії.

Досліджень структури міжособистісної взаємодії у *мезовимірі* ми знайти не змогли. Припускаємо, що розглянуті нами у пункті 1.1.1 види міжособистісної взаємодії і є структурними елементами її мезорівня (див. рис. 1.2).

рис.1.2. Структурно-динамічна модель мезовиміру міжособистісної взаємодії.

Найпростішим видом міжособистісної взаємодії у даній структурі виступає міжособистісний контакт, під час якого вступають у взаємодію дві автономні психологічні реальності. Даний процес можна подати у вигляді математичної формули:

$$MK = \{S1\} + \{S2\},$$

де МК – міжособистісний контакт; $\{S1\} + \{S2\}$ – сукупність індивідуальних особистісних особливостей суб'єктів взаємодії.

Під час будь-якої взаємодії індивідуальні особливості одного суб'єкта можуть змінюватися під впливом індивідуальних особливостей іншого. Внаслідок разового контакту зазвичай відбуваються короткотривалі зміни. Виключенням можуть бути міжособистісні контакти з тривалою часовою протяжністю або (та) високою інтенсивністю контакту на мікрорівні. Більш-

менш стійкі та суттєві зміни відбуваються у випадку, коли міжособистісний контакт є багаторазовим. За таких умов міжособистісна взаємодія набуває більш складної форми – міжособистісних взаємин.

Робимо висновок, що в основі міжособистісних взаємин лежить міжособистісний контакт, що ускладнений частотою (тривалістю, інтенсивністю) та силою взаємовпливу.

$$MB = (\{S1\} + \{S2\}) \cdot t + F;$$

де MB – міжособистісні взаємини; $\{S1\} + \{S2\}$ – сукупність індивідуальних особистісних особливостей суб'єктів взаємодії; t – тривалість (частота) контакту; F – сила взаємовпливу суб'єктів.

Взаємини у процесі їх розвитку також можуть ускладнюватися. Коли суб'єкти міжособистісних взаємин стають особистісно-значущими один для одного, то між ними виникають міжособистісні стосунки. При міжособистісних стосунках найбільш широко та глибоко задіяні особистісні утворення її суб'єктів.

$$MC = (\{S1\} + \{S2\}) \cdot t + \{F\} + Cз;$$

де MC – міжособистісні стосунки; $\{S1\} + \{S2\}$ – сукупність індивідуальних особистісних особливостей суб'єктів взаємодії; t – тривалість (частота, інтенсивність) контакту; F – сукупність взаємовпливів суб'єктів; Cз – суб'єктивна значущість.

Як бачимо, більш складні види міжособистісної взаємодії формуються на основі більш простих. Зважаючи на те, що будь-яка міжособистісна взаємодія є динамічним явищем, що розвивається у певному часовому континуумі [119; 168], беремося стверджувати, що міжособистісний контакт, міжособистісні взаємини та міжособистісні стосунки є стадіями розвитку міжособистісної взаємодії (див. табл. 1.1). Зауважимо, що подібна стадіальна градація у психології вже давно існує. Вона включає в себе знайомство, приятельські, товариські та дружні стосунки [168, с. 173]. Однак виокремлені етапи є нічим іншим як репрезентаційними формами певної стадії міжособистісної взаємодії, які, до того ж, демонструють виключно позитивну

лінію її розвитку, нівелюючи можливу деструктивну спрямованість (неприятність, суперництво, ворожнеча тощо).

Таблиця 1.1

Динаміка міжособистісної взаємодії на мезорівні

Стадії розвитку міжособистісної взаємодії		Форми прояву	
		Конструктивна взаємодія	Деструктивна взаємодія
1.	Міжособистісний контакт	Знайомство	Знайомство
2.	Міжособистісні взаємини	Приятельські, товариські взаємини, співпраця тощо	Суперництво, конкуренція тощо
3.	Міжособистісні стосунки	Дружні, любовні тощо	Ворожнеча, ненависть тощо

Динаміка розвитку міжособистісної взаємодії передбачає й зворотний процес [168, с. 173]: перехід на наступну стадію можливий не лише від більш простих видів взаємодії до більш складних, а й у зворотному напрямку. При цьому кожна стадія обов'язково передбачає наявність попередньої, але не вимагає переходу до наступної. Крім того, можна говорити і про наявність «горизонтальної» динаміки, що відбувається всередині певної стадії або конкретного контакту та передбачає можливість переходу від позитивних форм взаємодії до негативних (або навпаки). У зв'язку з цим можемо констатувати, що динаміка міжособистісної взаємодії є складним, нелінійним важкопрогнозованим процесом.

Досліджень структури *макрівиміру* міжособистісної взаємодії ми також не зустрічали. Оскільки даний вимір фактично репрезентує соціальний капітал особистості, то його можна подати у вигляді певної системи міжособистісних контактів, взаємин та стосунків одного суб'єкта з різними Іншими. Таким чином, можемо говорити про трирівневу структуру макровиміру (див. рис. 1.3). Найнижчим, проте найрізноманітнішим у даній структурі є рівень міжособистісних контактів. Умовно його можна назвати *рівнем ситуативної міжособистісної взаємодії*. Він включає у себе всю сукупність прямих і опосередкованих, усвідомлених і неусвідомлених

одиничних контактів, у які вступає особистість. Структурними компонентами наступного рівня є міжособистісні взаємини особистості. Оскільки специфіка останніх передбачає певну узгодженість поведінки їх суб'єктів, то умовно цей рівень можна назвати *рівнем узгодженої взаємодії*. Найвищим у даній структурі є *рівень значущої взаємодії*, структурними одиницями якого є міжособистісні стосунки.

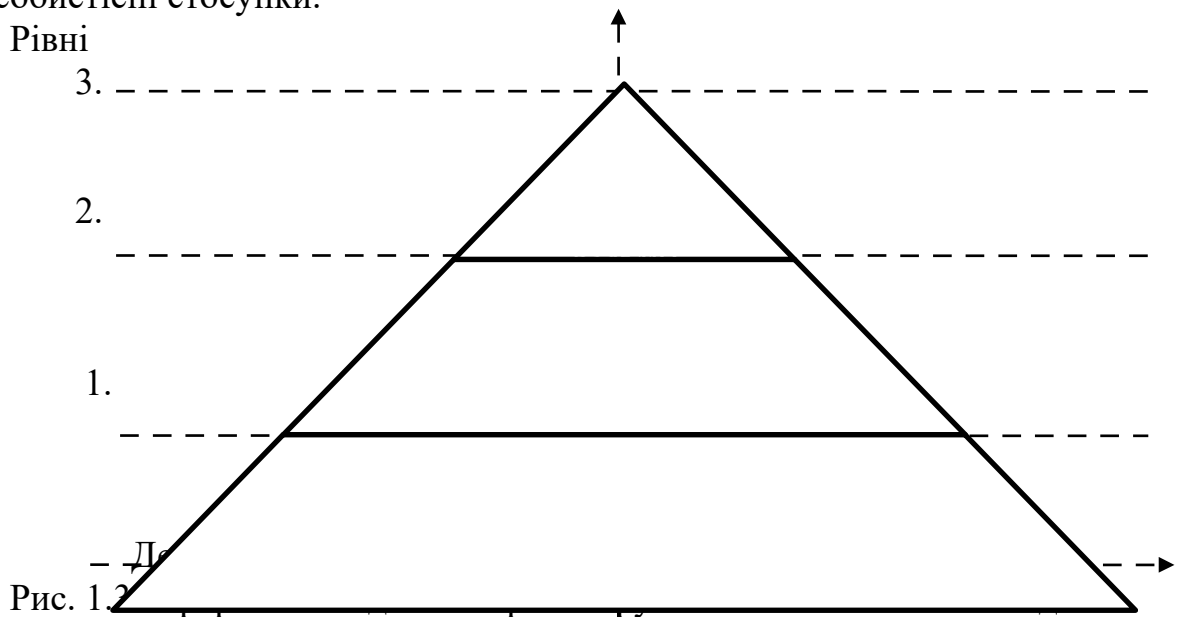

Рис. 1.2
Особливістю міжособистісної взаємодії у макровимірі є те, що кількість різних міжособистісних взаємодій з кожним наступним рівнем зменшується, а їх суб'єктивна значущість зростає.

Ми передбачаємо, що емпатія, як особлива форма психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, якою є внутрішній світ Іншого, та трансформація його у власний [83], є детермінуючим фактором у всіх трьох вимірах міжособистісної взаємодії. Однак перевірять ми дану гіпотезу лише відносно мікрОВиміру, так як саме він лежить в основі усіх інших.

1.1.3. Вікові особливості міжособистісної взаємодії. Життя людини поза межами міжособистісної взаємодії є неможливим. За словами І. М. Будур, «Кожен індивід у своєму розвитку відчуває потребу бути особистістю – бачити себе в життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування разом з ними, і виявляє здатність бути особистістю, реалізованою в соціально значущій діяльності» [43, с. 214-215]. Саме від

характеру міжособистісної взаємодії (її конструктивності, гармонійності, ефективності тощо) в переважній більшості і залежить суб'єктивне відчуття щастя. Тому особливо актуальною постає проблема пошуку шляхів оптимізації міжособистісної взаємодії. Такий пріоритет зміщує акценти в сторону суб'єктивації даного феномену. У цьому контексті доцільно здійснити розгляд вікових особливостей міжособистісної взаємодії.

Людина вступає у взаємодію з іншою людиною ще перебуваючи в утробі матері [24; 181; 230 та ін.]. Звісно, це ще не може вважатися повноцінною міжособистісною взаємодією, так як дитина в період свого пренатального розвитку ще не є особистістю. Однак існують дослідження, які доводять вплив такої взаємодії на подальший розвиток дитини [24; 177; 230 та ін.]. Оскільки виявлення особливостей цього впливу не було метою нашої роботи, й підтвердити або спростувати його ми не можемо, то залишимо дане твердження на рівні гіпотетично можливого. Згодом, після народження, дитина починає опановувати елементарні способи взаємодії з дорослим. До них можна віднести реакції зосередження, які виникають при контакті з дорослим у перші дні життя немовляти, а пізніше – комплекс пожвавлення. Коло взаємодії дитини в цей період зазвичай обмежене сім'єю.

Поступово, у процесі соціалізації (дитячий майданчик, дитячий садок, початкова школа), коло спілкування дитини розширюється, опановуються нові способи та форми взаємодії. В переважній більшості вони відбуваються у вигляді міжособистісних контактів та міжособистісних взаємин. Міжособистісні стосунки, зазвичай, зав'язуються у межах родинних зв'язків.

Соціальні пріоритети особистості змінюються в підлітковому віці, який, за І. С. Коном [105], триває від 11-12, до 14-15 років. Хоча цей період і залишається етапом первинної соціалізації, але проблема міжособистісної взаємодії набуває особливої гостроти. Основним новоутворенням даного вікового періоду, за одностайною позицією науковців, є почуття дорослості. Саме воно, очевидно, й обумовлює прагнення особистості підлітка до зміни соціальних ролей та розширення поля міжособистісної взаємодії. У зв'язку з

цим провідною діяльністю підлітка вважають інтимно-особистісне спілкування з однолітками [110], яке зберігає свою актуальність і в період юності.

Юнацький вік у вітчизняній психологічній науці прийнято поділяти на два періоди: ранню юність (14-15 – 18 років) та зрілу юність (18 – 21-23 років) [105]. І. С. Кон цей віковий період називає «третім світом», що існує між дитинством та дорослістю [105, с.41]. Юнацький вік є заключним етапом як біологічного дозрівання, так і первинної соціалізації. Протягом нього відбувається професійне, життєве та соціальне самовизначення [31], відбувається переосмислення світогляду та життєвої позиції, розвивається рефлексія та відкривається власне «Я». У емоційній сфері відбувається поступова стабілізація, що проявляється у появі врівноваженості та вибірковості [104, с. 56-57]. Моральний розвиток характеризується переходом від конвенційної до автономної моралі. У вольовій сфері – зростає рівень саморегуляції та самоконтролю.

Як зауважує І. Д. Бех, в ранній юності відбувається розгорнута соціалізація, особистість перетворюється на розвиненого суб'єкта та опановує суспільний досвід, робить його своїм надбанням [23]. Саме в період раннього юнацького віку, на основі появи власного світогляду, життєвих позицій і принципів, зростає вибірковість, стійкість та інтимність міжособистісної взаємодії. Розширення кола особистісно-значущих стосунків пов'язане з розвитком так званих вищих почуттів. Засвоєння певної системи моральних норм та принципів перетворюються в складну гамму різного роду моральних почуттів [104, с. 58.]. Загалом, як зауважує М. Й. Боришевський [36], в цей період особистість знаходиться на найвищому рівні розвитку моральної саморегуляції, яка являє собою відносно зрілу та стійку систему. Відповідно до цього у юнаків та дівчат зростає самокритичність до себе й інших, збільшуються вимоги до морального обличчя ровесників і дорослих. Цілком очевидно, що такі трансформації самосвідомості призводять до змін у діяльності, поведінці та взаєминах особистості [129; 130]. У контексті ж

активного розвитку та становлення моральної свідомості відбувається й духовне самовизначення молодого людини. При цьому важливою детермінантою розвитку духовності у юнацькому віці, як доводить Л. І. Пилипенко [155, с. 267-274], є саме міжособистісна взаємодія.

Однією із головних особливостей підліткового та раннього юнацького віку є зміна значущих осіб та перебудова міжособистісної взаємодії з дорослими, яка хоча і є значущою для юнака, але не передбачає повного саморозкриття. Досить влучно описаний процес переусвідомлення стосунків зі значущими дорослими В. С. Мухіною: «Юність, набуваючи потенціал особистості, що входить у пору другого народження, починає відчувати звільнення від безпосередньої залежності від тісного кола значущих осіб (рідних та близьких людей). Ця незалежність приносить бурхливі переживання, захлестує емоційно та створює величезну кількість проблем. Для того, щоб дійти до розуміння відносності будь-якої незалежності, для того, щоб цінувати родинні зв'язки та авторитет досвіду старшого покоління, юності належить пройти духовний шлях біблійного блудного сина через тяжкі, нестерпно важкі переживання відчуження від кола значущих людей, через глибокі рефлексивні страждання та пошук істинних цінностей до повернення у новій іпостасі – тепер вже у якості дорослого, здатного проідентифікувати себе зі значущими близькими і тепер уже остаточно прийняти їх як таких» [138, с. 422]. Описаний процес, що йде від відчуження, через муки маргінальності до переосмислення, усвідомлення та приєднання, є справедливим і для взаємодії з однолітками, однак у цьому випадку він протікає у зворотному напрямку. Характерно, що такі складні, емоційно насичені та абсолютно протилежні процеси відбуваються практично одночасно у відносно стислий період – протягом юнацького віку.

Процес перебудови міжособистісної взаємодії з однолітками має деякі свої особливості.

Як стверджує І. Д. Бех, «Потреба в глибокому особистісному контакті особливо гостро переживається в ранньому юнацькому віці, коли прагнення

молоді до усвідомлення своєї індивідуальності, до самовираження вимагає як дзеркала (іншого “Я”), так і вияву співучасті. Вірогідно, цим можна пояснити потяг юнаків і дівчат до товариського дружнього спілкування» [21, с. 83].

І. О. Ширшова [208, с. 52-53] взагалі цей період називає піковим у розвитку потреби у міжособистісній взаємодії. Саме тому юнаки багато зусиль спрямовують на задоволення потреби у міжособистісній взаємодії. При цьому саме від вибору способу її задоволення та результату його реалізації значною мірою буде залежати особистісний розвиток юнака.

У зв'язку з розвитком ціннісно-сислової сфери у особистості юнацького віку з'являється нова, невідома попереднім періодам, диференціація взаємодії на приятельські взаємини та дружбу [105, с. 106]. Зростання вибірковості та ускладнення вимог до дружби передбачає, що значна кількість міжособистісних контактів не знаходять свого продовження, або ж залишаються на рівні узгодженої взаємодії (взаємин).

Дружба займає особливе місце у житті людини юнацького віку. Вона є першою самостійно обраною глибокою емоційною прив'язаністю особистості. Для юнацької дружби характерна висока ступінь взаєморозуміння, внутрішня близькість та відвертість. Її інтеріоризованість дозволяє зберігати стосунки і на відстані, що для більш ранніх періодів онтогенезу було неможливим [105, с. 106]. Однак емоційна напруженість дружби зменшується при появі кохання [110]. І. С. Кон [104] розглядає кохання як специфічну форму міжособистісної взаємодії, що передбачає максимальну інтимність та близькість. Таким чином, бачимо, що найбільш розвинені форми міжособистісної взаємодії стають доступним для людини лише з юнацького віку.

Найвищий рівень міжособистісної взаємодії, який повною мірою вперше досягається у ранньому юнацькому віці, не обмежується тільки стосунками дружби й кохання. На цьому рівні варто розглядати і їх антиподи – ненависть та ворожнечу. В. С. Мухіна, описуючи психологічні особливості юнацького віку, називає юність порою «безоглядної закоханості та

невтримної ненависті» [138, с. 421]. Саме у таких крайнощах та амбівалентності і криється буремна природа ранньої юності. Таким чином, у період юності вперше у житті людини з'являється можливість прояву всього спектру можливих форм міжособистісної взаємодії.

Оскільки до кінця зрілого юнацького віку відбувається стабілізація та остаточне особистісне становлення, то вважаємо, що період від 15 до 21 року є сенситивним для розвитку навичок ефективної міжособистісної взаємодії.

Таким чином, актуалізація потреби особистості в міжособистісних стосунках у юнацькому віці сприяє пошуку та освоєнню різних способів її реалізації. Від вибору стратегії міжособистісної взаємодії на даному віковому періоді залежить ефективність особистісної самореалізації на усіх подальших життєвих етапах. Саме тому досить важливою для психолого-педагогічної науки є пошук шляхів розвитку та оптимізації міжособистісної взаємодії, що заснована на засадах гуманності, духовності, моральності. Одним із найбільш перспективних способів реалізації даного завдання ми вбачаємо у розвитку емпатійності особистості.

1.2. Емпатія як чинник міжособистісної взаємодії

1.2.1. Емпатія як психологічна категорія. Термін «емпатія» з'явився, закріпився та поширився у психологічній науці на початку минулого століття. Однак самому психологічному явищу, яке позначається даним терміном, приділялась неабияка увага ще з часів античності. Розкривати усю ретроспективу даної психологічної категорії ми вважаємо недоцільним, так як ґрунтовні дослідження у цьому напрямку вже існують. Так, досить детальний огляд історії зарубіжних досліджень емпатії, починаючи з часів античності й до 70-х років минулого століття, був проведений Т. П. Гавриловою [57]. Дослідження феномену емпатії наприкінці минулого століття були проаналізовані та висвітлені в роботах Ю. Б. Гіппенрейтер [61],

Т. Д. Карягіної [61], О. М. Козлової [61], В. І. Кротенко [107]. Сучасний стан розробки проблеми емпатії досить детально представлений у роботах Л. П. Журавльової [82-84]. Зазначимо, що проходячи шлях від античної «симпатії», через Ліппсове «вчування», емпатія сьогодні вже набула статусу полідисциплінарності. Дослідження цього феномену проводяться не лише у рамках різних галузей психології, а й в філософії [38], педагогіці [98], філології [109, с. 80-82], біології [66, с. 63-70] тощо.

Зауважимо, що ще кілька років тому не існувало єдиного підходу, в межах якого розглядалася б емпатія. Звідси й різні позиції щодо її сутності, природи, форм, видів тощо.

Як стверджують деякі науковці [65, 70, 79 та ін.], дослідження емпатії були започатковані французькою психологічною школою. Т. Рібо вважав, що емпатія є психофізіологічною властивістю і характеризується безмежною пластичністю проявів. Дослідник стверджував, що емпатія має значно більш складну структуру порівняно з «емоціями ніжного типу».

З позиції структуралізму (Е. Тітченер), емпатія розуміється як інтрапсихічне явище, «внутрішня активність, результатом якої стає інтуїтивне розуміння почуттів іншого» [228].

З точки зору біхевіористів [224; 229 та ін.], емпатія є специфічною емоційною реакцією на вплив соціального середовища. Особливістю цього підходу є акцент на відсутності суттєвого навантаження на психічні стани суб'єкта.

Необіхевіористи [223] звертають увагу на набутий характер емпатії: або через чуттєву сферу (через співпереживання шляхом наслідування), або засобами вправ (концепція заміщуючого переживання). При цьому ефективність обох способів вважається однаковою.

Емпатія як специфічний спосіб пізнання розглядається у психоаналізі та неопсихоаналітичій школі (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Блейсер, Е. Фромм, Г. С. Саллівен, К. Хорні, Т. Рейк) [220]. З цієї точки зору безсвідоме значною мірою визначає різні емоційні прояви особистості, в тому числі й емпатійні.

Основними механізмами виникнення емпатії є ідентифікація, проекція та емоційне зараження. Саме вони і задають напрямок майбутніх стилів емпатійної поведінки. За З. Фройдом, ідентифікація трактується не як соціальна потреба, а як вимушена форма поведінки, спрямована на задоволення біологічних потреб людини. З точки зору психоаналітичної теорії самості, запропонованої Х. Кохутом (Kohut, 1959), під емпатією розуміється адекватне сприйняття та реакція на почуття та потреби пацієнта. В цілому, психоаналіз розглядає емпатію з точки зору зосередження на внутрішньому світі пацієнта. У зв'язку з цим у психоаналізі виділялися емпатійні компоненти розуміння, інтерпретації та втручання. Як бачимо, психоаналітична школа також розглядає емпатію у контексті міжособистісної взаємодії.

Особливе місце дослідження емпатії займає в межах гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл). Хоча емпатія у рамках даного підходу також розглядається здебільшого в аспекті психотерапевтичної роботи, але при цьому широко розкривається прикладне значення даного феномену й поза межами діади «психотерапевт – клієнт». Представниками даного напряму було виявлено, що актуалізуючим чинником емпатійної поведінки виступає перцептивний образ емпатогенної ситуації. Саме від інтерпретації останньої напряму залежить реакція емпатуючого. К. Роджерс вперше вказав на емпатійне розуміння як важливу умову розвитку особистості у процесі взаємодії [225]. Психолог розглядав емпатію як особливий спосіб співіснування з іншою людиною.

У вітчизняній психологічній науці термін «емпатія» з'явився тільки на початку 70-х років ХХ ст. Однією з перших, хто серед радянських науковців звернувся до розгляду цього феномену, була Т. Гаврилова [59]. Дослідниця здійснила ґрунтовний аналіз зарубіжних досліджень емпатії у історичному ракурсі, чим, фактично, актуалізувала широкий дослідницький інтерес до даного феномену, який не згас і до наших днів. Загалом, як вітчизняні, так і

зарубіжні дослідники емпатії зосереджують увагу на одному з трьох її основних аспектів: когнітивному, дієвому та афективному.

Так, про емпатію як когнітивний процес йдеться у роботах С. Аша, В. Бойка, А. Валлона, Ф. Олпорта та ін. За такого підходу, емпатія розглядається як:

- форма раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини [32];
- особлива форма пізнання, об'єктом якої є людина [57, с. 155];
- здатність індивіда до адекватної інтерпретації виразної поведінки іншого [114, 145];
- здатність особистості до «прийняття ролі іншої людини» через «уявне перевтілення», «інтродекцію», «прийняття точки відліку іншого» [61];
- спосіб розуміння іншої людини, спрямований на аналіз її особистості, й не тільки осмислене, але й інтуїтивне пізнання її емоційних переживань [176, с. 24].

Усі ці визначення вказують, фактично, на різні форми прояву емпатії у когнітивному аспекті міжособистісної взаємодії. Таким чином, можна стверджувати, що емпатія обумовлює когнітивну складність, когнітивну адекватність та когнітивну узгодженість міжособистісної взаємодії.

З іншої точки зору емпатія є афективним процесом, що розглядається як:

- здатність відчувати почуття іншого, співпереживання [48, с. 263];
- афективний процес, що спрямований на досягнення емоційних станів іншої людини [47, с. 129; 104, с. 409-410; 155, с. 789-790];
- здатність проникати в афективні орієнтації іншої людини, співчутливість до її переживань, здатність прилучатися до емоційного життя Іншого, розділяти його емоційні стани, відчувати емоційне благополуччя чи негаразди [176, с. 24];
- здатність визначати й розуміти емоційний стан Іншого [58];

- здатність індивіда емоційно реагувати на переживання інших людей, розуміти їхній стан, відчуття і думки [83; 117; 170; 184];
- переживання почуттів Іншого [130].

Такий підхід до розгляду емпатії відображає весь спектр її репрезентації у емоційній складовій міжособистісної взаємодії. Можна припустити, що чим вищий рівень емпатії у суб'єктів міжособистісної взаємодії, тим більш емоційно насиченою буде ця взаємодія.

Існує ще один підхід, який інтегрує у собі два попередніх. За ним емпатія розглядається як:

- здатність до мимовільного емоційного відгуку та вчування у прихований сенс слів та дій іншого [215];
- когнітивно-афективно-інтуїтивний процес, який спрямований на розуміння не лише емоційних переживань Іншого, а й його станів, відчуттів, думок, позицій, установок тощо [159, с. 121-122].

За такого підходу емпатія розглядається як більш психологічно глибоке явище, що охоплює усі сторони міжособистісної взаємодії та сприяє досягненню взаєморозуміння між її суб'єктами.

Загалом, як відзначає О. А. Орищенко, «...деякі автори називають від вісімнадцяти до п'ятидесяти дефініцій емпатії» [147, с. 22]. Однак питання розбіжностей поглядів, на нашу думку, було зняте дослідженнями Л. П. Журавльової [83]. Узагальнивши всі наявні підходи, дослідниця визначила системні, методологічні, теоретико-концептуальні, динамічні та структурно-функціональні засади емпатії, що стали базисом відображення її закономірних феноменологічних, психологічних, генетичних та соціокультурних особливостей. Таким чином, емпатія стала розглядатися як психологічна категорія, що являє собою цілісне системне ієрархічно структуроване багатовимірне утворення, яке має біопсихосоціокультурну природу та носить процесуальний характер.

Системність емпатії зумовлена її приналежністю до метасистеми «Людина – Світ». Структура даного феномену представлена у вигляді рівнів

відображення емпатогенної ситуації (фізіологічний, психофізіологічний, соціопсихологічний та духовний) та відповідних їм видів емпатії (симбіотична, елементарна, особистісно-сміслова та трансфінітна). Динаміка емпатійного процесу зумовлюється такими механізмами розвитку емпатії як емоційне зараження, ідентифікація, рефлексія, децентрація, антиципація.

Функціональні характеристики емпатії репрезентуються у вигляді емпатійних ставлень. Так, залежно від складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу, Л. П. Журавльова [84] виділяє вісім рівнів емпатійних ставлень:

1. Нульові емпатійні ставлення, що характеризуються відсутністю будь-яких реакцій особистості на емпатогенну ситуацію.

2. Індиферентні емпатійні ставлення, за яких особистість здатна визначити ситуацію як емпатогенну, однак емпатійна поведінка не проявляється.

3. Егоцентричні емпатійні ставлення, що проявляються у такій формі емпатійної поведінки як співпереживання.

4. Суб'єктоцентричні емпатійні ставлення, поведінковим проявом яких є співчуття, співрадість та їх антиподи – злорадство, заздрість тощо.

5. Дієві емпатійні ставлення, які проявляються у формі пошуку шляхів допомоги чи протидії або у формі реальної допомоги, якщо це не шкодить власним інтересам.

6. Суб'єктні дієві емпатійні ставлення, що проявляються у реальних діях сприяння чи протидії навіть, якщо це зашкодить власному благополуччю.

7. Діалогічні емпатійні ставлення.

8. Дієві трансцендентні емпатійні ставлення, що проявляються у формі альтруїзму (героїзм, подвижництво тощо) чи садизму (повне психологічне поглинання іншої людини, перетворення її на безпомічний об'єкт своєї волі).

У випадку міжособистісної взаємодії емпатійні ставлення виявляються у вигляді відповідних поведінкових реакцій, що обумовлюють і зміст даної

взаємодії в цілому. Механізми, завдяки яким відбувається перехід від одного виду взаємодії до іншого, необхідно ще встановлювати. Однак цілком очевидно, що можливість даного переходу залежить від рівня розвитку емпатійності особистості.

Крім того, емпатія, як і будь-який інший психічний процес, має свої вікові особливості. Зазначимо, що комплексне дослідження онтогенезу емпатії ми зустріли лише в роботах Л. П. Журавльової [83]. Однак існує низка досліджень розвитку емпатії на окремих вікових періодах. Зокрема у дослідженнях О. Міхеєвої емпатія розглядається як психологічна характеристика особистості, що забезпечує засвоєння дитиною дошкільного віку соціально-прийнятих моделей поведінки та забезпечує її моральний розвиток [137, с. 29-35]. Науковий пошук О. В. Алпатової дозволив встановити, що емпатія сприяє підвищенню мотивації молодших школярів до міжособистісної взаємодії та сприяє встановленню дружніх стосунків між дітьми. Пізніше у дослідженнях І. М. Коган [99] була виявлена залежність особливостей міжособистісної взаємодії від розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Вплив стилю виховання на розвиток емпатійних почуттів та емпатійної поведінки у підлітків досліджувався В. І. Кротенко [107]. Крім того, дослідниця говорить про підлітковий вік, як час, коли емпатійність може закріпитися як стійка характеристика особистості.

Як показують дослідження Л. П. Журавльової [83, с. 157-168], вищі форми емпатійних стосунків стають доступними у юнацькому віці, що дослідниця пов'язує з виникненням вищих почуттів, зокрема кохання. На цей період і припадає становлення емпатійності як інтегральної психологічної якості особистості. Саме тому, очевидно, В. С. Мухіна [138, с. 420] юнацький вік вважає сенситивним для розвитку здатності особистості до вчування.

Поряд з віковими особливостями досить часто аналізуються й гендерні аспекти емпатії [29; 83; 112; 132; 149 та ін.]. Зокрема, досить поширеною у сучасній психологічній науці є тенденція вважати жінок більш емпатійними порівняно з чоловіками. Очевидно, що такі результати насамперед пов'язані з

розглядом емпатії, як явища, що має емоційну природу. Оскільки ж емоційність, експресивність, чуттєвість тощо є беззаперечними ознаками фемінності, то й емпатійність доречно відносити до жіночого статево-рольового типу поведінки.

Розгляд же емпатії як когнітивно-афективно-інтуїтивного процесу, що може реалізовуватися на дієвому рівні, призводить до більшої диференційованості її гендерних особливостей. Зокрема, у дослідженнях Л. П. Журавльової експериментально доведено [83], що представниці жіночої статі, дійсно є більш емпатійними порівняно з представниками чоловічої. Однак для дівчат та жінок характерним є прояв тих форм емпатії, у яких домінують емоційні та когнітивні механізми (співчуття, співпереживання), а для хлопців та чоловіків – когнітивні та дієві (антиемпатія, реальне сприяння). Відтак, у чоловіків емпатійність є більш продуктивною, порівняно з жінками.

Враховуючи, що наше дослідження розгортатиметься в межах макрогенезу емпатії (у соціальному вимірі), то об'єктом емпатії виступатиме внутрішній світ Іншого.

Отже, емпатія – це процес психічного відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній світ іншої людини. Таке відображення, переломлюючись через людську індивідуальність (цінності, мотиви, моральні норми, вольові характеристики тощо), актуалізує емпатійну поведінку особистості у процесі міжособистісної взаємодії, що й визначає зміст останньої.

Зазначимо, що у психології розрізняють емпатію та емпатійність. У цьому контексті А. Е. Ахмедзянова [11] визначає емпатію, як психічний процес, та емпатійність, як психологічну характеристику особистості, через яку реалізується емпатія.

Загалом, в переважній більшості існуючих досліджень, емпатію прийнято розглядати як позитивне явище, яке лежить в основі просоціальної поведінки особистості [47; 50; 63; 64 та ін.].

1.2.2. Дослідження впливу емпатії на міжособистісну взаємодію.

Одними з перших, хто досліджував роль та місце емпатії у системі міжособистісної взаємодії на вітчизняних теренах психологічної науки стали О. О. Бодальов та Т. Р. Каштанова [29, с. 11-19]. Науковці ще у 1975 році запропонували узагальнений підхід до явища емпатії у контексті міжособистісної взаємодії. Відповідно до нього емпатія розглядається як важливий чинник морального розвитку особистості, що сприяє розвитку гуманних взаємин та альтруїстичного стилю поведінки. Емпатійне ставлення виступає у якості мотиву-посередника поведінки особистості, а емпатійність, як стверджують дослідники, є одним із засобів обмеження людської агресивності. Таким чином, можемо констатувати репрезентацію емпатії щонайменше у трьох компонентах міжособистісної взаємодії – емоційному, мотиваційному та поведінковому.

Дещо пізніше М. М. Обозов [144, с. 91-102], розглядаючи емпатію як відгук однієї людини на переживання іншої, прийшов до висновку, що даний феномен виникає та розвивається виключно у взаємодії. Водночас сама емпатія є необхідною умовою людського буття: «Переживання людини не залишається непоміченим іншими людьми, що характеризує важливу людську властивість: спів-чуття, спів-переживання, спів-участь. Без цієї здібності неможливе не лише колективне, але й індивідуальне буття» [144, с. 91].

Б. І. Додонов, пропонуючи класифікацію «цінних емоцій», виділяє альтруїстичні емоції, що виникають на основі потреби у сприянні, допомозі, заступництві [71]. Таким чином науковець фактично доводить, що особистість не лише наділена здатністю до емпатії, а й має потребу в її виявленні.

У 90-х роках минулого століття, коли широко почали розроблятися теорії соціального та емоційного інтелекту, емпатія почала розглядатися як необхідна складова кожного з них [143; 145; 218 та ін.]. Таким чином,

позитивний вплив емпатії на міжособистісну взаємодію став загально визнаним.

Після цього почалися дослідження емпатії у різних аспектах міжособистісної взаємодії.

У дослідженнях О. П. Саннікової було виявлено позитивну кореляцію між якісними показниками комунікабельності та емпатії. Зокрема, значущі кореляційні взаємозв'язки констатовані між наступними парами показників: емоційна емпатія – виразність у спілкуванні, когнітивна емпатія – ініціативність та легкість у спілкуванні, загальний показник емпатії – ініціативність у спілкуванні [178]. Зважаючи на те, що комунікабельність характеризувалася такими показниками як рівень складності в налагодженні міжособистісних контактів, рівнем вираженості потреби у спілкуванні, рівнем прагнення до нових знайомств, особливостями звикання до них тощо, то можемо зробити висновок, що дослідницею була виявлена позитивна кореляція між емпатійністю особистості та деякими аспектами її поведінки у ситуації міжособистісної взаємодії.

О. А. Орищенко, розглядаючи показники емпатійної спрямованості особистості, доводить, фактично, можливість емпатії на кожному рівні макрогенезу міжособистісної взаємодії. Так, дослідницею виокремлена релятивна емпатія [147, с. 43], що передбачає прояв емпатії до суб'єктивно значущих людей (сім'я, родичі, друзі тощо). Очевидно, що саме релятивна емпатія і лежить в основі емпатійних стосунків, які функціонують на рівні значущої взаємодії. Виявлена науковцем емпатія до широкого кола осіб, з якими взаємодіє особистість (здебільшого у процесі професійної діяльності), є необхідною умовою виникнення емпатійних взаємин, що розвиваються на рівні узгодженої взаємодії. Емпатія ж до малознайомих та незнайомих осіб забезпечує можливість реалізації емпатійних контактів на рівні ситуативної взаємодії.

Інший бік емпатії аналізується у працях Т. А. Рябовол [171]. Дослідницею був зроблений огляд не лише позитивних, але й негативних її

проявів у процесі соціалізації особистості. Серед негативних наслідків високого рівня емпатійності особистості науковець називає розвиток депресивності, самокритичності, покірності, інтроєктності, конформності, піддатливості до маніпулятивних впливів тощо. Зауважимо, що у цьому випадку досліджувалися негативні наслідки високого рівня здатності до співчуття та співпереживання на особистісному рівні.

Дещо співзвучними з такою позицією є дослідження Н. Ф. Каліної [94], яка розглядає емпатійність як необхідний компонент ефективної маніпуляції. Однак на відміну від Т. А. Рябовол [171], яка розглядала високу емпатійність як чинник, що сприяє зниженню особистісної стійкості до маніпулятивних впливів, у цьому випадку емпатійність виступає як необхідна якість особистості маніпулятора. Таким чином, можемо констатувати, що емпатія дійсно виступає важливою складовою маніпулятивної взаємодії, однак вона обумовлює її не більше, ніж будь-який інший вид взаємодії.

Проаналізувавши усі вищезгадані підходи, можемо зробити висновок, що емпатія пронизує кожен елемент міжособистісної взаємодії. Її присутність на тому чи іншому етапі безпосередньо впливає на характер його протікання. Цей вплив напряму залежить від рівня розвитку емпатійності суб'єктів міжособистісної взаємодії. Таким чином, залежно від того, була актуалізованою емпатія під час міжособистісного контакту чи ні, будь-яку міжособистісну взаємодію можна поділити на *емпатійну* або *неемпатійну*.

Під *емпатійною взаємодією* розумітимемо випадковий або умисний, приватний або публічний, довготривалий або короткочасний, вербальний або невербальний, прямий або опосередкований особистісний контакт двох і більше людей, під час якого актуалізується емпатія хоча б одного з суб'єктів взаємодії.

1.3. Структурно-динамічна модель емпатійної міжособистісної взаємодії

1.3.1. Структурно-динамічна модель репрезентації емпатії в структурі міжособистісної взаємодії. У попередньому підрозділі було встановлено, що емпатія є важливим чинником міжособистісної взаємодії. Спробуємо встановити, як вона репрезентується у кожному з її компонентів.

Відповідно до запропонованої структури міжособистісної взаємодії у мікрівимірі, розглянемо *репрезентацію емпатії у її когнітивному компоненті*.

Зважаючи на те, що багатьма авторами емпатія розглядалась як когнітивний процес, то її вплив на когнітивний компонент міжособистісної взаємодії є очевидним. У психології міжособистісного пізнання емпатію розглядають як спосіб пізнання людьми один одного. Розуміння емпатії як форми відображення [83], пізнання [58], розуміння [176] та інтерпретації [113] іншої людини дозволяє нам вважати емпатійність якістю особистості, що лежить в основі когнітивної оцінки іншого суб'єкта взаємодії.

Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига [143, с. 22] вважають, що «...люди, спроможні виявляти емпатію, є більш чутливими до слабких соціальних ознак, які вказують на те, що навколишні люди мають певні проблеми чи переживання і їх потрібно враховувати під час спілкування і діяльності». Тобто, чим вищий рівень розвитку емпатії людини, тим детальнішим буде її відображення Іншого, глибшим пізнання і тоншим розуміння. Подібну позицію знаходимо й у О. О. Бодальова, який розглядає явища рефлексії, децентрації та емпатії як механізми, що беруть участь у «побудові ускладненого образу іншої людини, за допомогою якого забезпечується його адекватне розуміння» [28, с. 44].

Дуже часто емпатію розглядають як психологічний механізм розуміння іншої людини [196, с. 143-144], що сприяє суб'єктивації Іншого

(перетворення первісно байдужої для особистості людини у суб'єктивно значущу) [99; 214].

Л. М. Большунова окремим видом виділяє соціальну емпатію. Під нею дослідниця розуміє здатність особистості розуміти самого себе, інших людей, взаємодію з ними, прогнозувати міжособистісні події [34]. Таким чином, емпатія постає не лише як детермінанта когнітивної складності [176] й адекватності образу Іншого, але і як механізм розуміння внутрішнього світу людини, антиципації.

О. М. Лось, досліджуючи проблему зв'язку емпатії та психологічного вигорання, стверджує: «...тільки та людина, яка здатна проникнутися цінностями іншого, поринути в його світ, зможе зрозуміти іншого, знайти з ним контакт та взаєморозуміння» [125, с. 278-285]. Напевно, що виходячи з подібних міркувань, О. О. Бодальов, Т. Р. Каштанова називають емпатію необхідною умовою міжособистісного взаєморозуміння [29, с. 11-19].

Підхід до емпатії як здатності особистості до «прийняття ролі іншої людини», «прийняття точки відліку іншого» [61] вказує на те, що даний процес є умовою встановлення смислової єдності з ним, встановлення єдиного смислового поля між суб'єктами взаємодії.

З усього вищесказаного можемо зробити висновок, що емпатійність, як якість особистості, може впливати на когнітивну стратегію (когнітивний стиль) суб'єктів міжособистісної взаємодії, відповідно до якої і забезпечується діяльність їх соціальних когніцій.

Таким чином, можемо вважати, що емпатія у когнітивному компоненті міжособистісної взаємодії репрезентується як умова міжособистісного взаєморозуміння, чинник когнітивного стилю суб'єктів взаємодії, когнітивної складності та адекватності образу Іншого та механізм розуміння внутрішнього світу людини, виконуючи при цьому рефлексивно-оцінну функцію.

Як ми вже говорили раніше, деякі автори розглядали емпатію у складі емоційного компоненту міжособистісної взаємодії. І дійсно, емпатія як

психічний процес, який переважна більшість дослідників вважала емоційним і розглядала виключно у контексті міжособистісної взаємодії, має бути, безумовно, відображеним у її емоційній складовій. При цьому, цілком закономірним є те, що рівень емпатійності суб'єктів і буде обумовлювати особливості даного компонента взаємодії. Отож розглянемо більш детально *репрезентацію емпатії у емоційному компоненті міжособистісної взаємодії*.

Розгляд емпатії як здатності особистості відчувати почуття іншої людини [48, с. 263], долучатися до її емоційного життя, розділяти її емоційні стани, відчуваючи емоційне благополуччя чи негаразди [176, с. 24] та емоційно реагувати на них [47; 99; 131; 186 та ін.] дозволяє констатувати можливість взаємопроникнення емоційних переживань одного суб'єкта в емоційне життя Іншого та впливу на нього. Емпатія, очевидно, і забезпечує таку можливість емоційного взаємопроникнення та взаємовпливу, виступаючи механізмом емоційної взаємодії, що проявляється у емоційній складності (насиченості, варіативності) міжособистісної взаємодії.

О. О. Бодальов, Т. Р. Каштанова [29] розглядають емпатію як умову емоційної зрілості особистості. Поняття емоційної зрілості передбачає розвиненість емоційної сфери, що проявляється у здатності адекватного емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. Разом з тим, А. Гольдштейном був виявлений позитивний вплив емпатії на зниження агресивності у процесі міжособистісної взаємодії [64]. Виходячи з цього, емпатійність можна вважати умовою адекватного емоційного реагування.

Аналізуючи дослідження Л. П. Журавльової [83, с. 71-72], було виявлено, що залежно від рівня емпатійності особистості (тобто, по мірі того, як ускладнюються механізми, що забезпечують функціонування емпатійного процесу) прямо пропорційно змінюється і рівень емоційної напруженості суб'єкта взаємодії. Відтак можна говорити про зростання чи спадання рівня емоційної включеності суб'єкта у ту чи іншу міжособистісну взаємодію. Крім того, можемо припустити, що кон'юнктивні чи диз'юнктивні переживання особистості здатні підсилюватися або послаблюватися її емпатійними

переживаннями, що безпосередньо впливатиме на якісні показники емоційних проявів суб'єктів міжособистісної взаємодії (глибину, інтенсивність та модальність емоційних переживань).

Таким чином, емпатія у емоційному компоненті міжособистісної взаємодії репрезентується як умова адекватного емоційного реагування суб'єкта взаємодії, чинник емоційної включеності суб'єкта у взаємодію, а також механізм емоційної складності (насиченості, варіативності) міжособистісної взаємодії. Оскільки емпатійність фактично фасилітує емоційну насиченість та диференційованість міжособистісної взаємодії, то функцію, яку вона виконує, можна визначити як фасилітативну.

Як уже було сказано вище, продуктом емоційного компоненту міжособистісної взаємодії є сформоване емоційне ставлення особистості до іншого суб'єкта взаємодії. Відношення цього ставлення до потреб особистості і формує мотивацію міжособистісної взаємодії. Розглянемо, яку роль у цьому процесі відіграє емпатія.

Розгляд *мотиваційного компоненту* міжособистісної взаємодії неможливий без урахування потреб, які лежать в основі мотивів. Описуючи процес формування потреб особистості, Є. П. Ільїн [88] дає характеристику трьом його стадіям. Першою стадією є латентна, на якій відбувається «налаштування» чутливості до зовнішніх подразників. Друга стадія – неусвідомлена модальність мотивації. Вона характеризується як поява нового відчуття, стану. Його невлонимість може стимулювати поведінку іншої модальності. Ми вважаємо, що визначення модальності мотивації на цьому етапі детермінується емпатією. Пояснимо свою думку. Відповідно до підходу Л. І. Божович [31], для того, щоб нужда стала спонукою активності, вона повинна знайти своє відображення у переживанні. Виникнення переживання породжує стан емоційної напруги, що викликає афективне прагнення позбутися його та відновити рівновагу. Якщо на цей процес подивитися крізь призму емпатійності, то можемо прийти до висновку, що при емпатійному сприйманні іншого суб'єкта взаємодії в особистості також виникають певні

переживання. Залежно від знаку, сили цих переживань та їх конгруентності переживанням іншого (консонансні чи дисонансні емпатійні переживання) у людини виникає потреба подовжити дані відчуття або позбутися їх. За таких умов людина неусвідомлено обирає для себе вектор мотиваційної спрямованості у бік сприяння або протидії Іншому. Однак під впливом його зіставлення із власними потребами особистість робить остаточний і усвідомлений вибір, що свідчить про перехід на третю стадію – усвідомленої потреби. На цій основі формуються мотиви сприяння або протидії. Таким чином емпатійність виступає чинником мотиваційної орієнтації (спрямованості) особистості та, водночас, механізмом становлення (усвідомлення) мотиву.

Своєрідною метапотребою, що лежить у основі будь-якої міжособистісної взаємодії, є афіліація. Під афіліацією розуміють потребу (мотив) особистості у спілкуванні, емоційному контакті, дружбі, коханні. Вона проявляється у прагненні встановлювати дружні стосунки, взаємодіяти з оточуючими, надавати комусь допомогу, підтримку та отримувати це саме від інших [130, с.49]. При цьому, прагнення надавати комусь допомогу та підтримку актуалізується на основі емпативності особистості та задовольняється засобами емпатійної поведінки. Виходячи з таких міркувань, вважаємо, що емпатія є необхідною умовою афіліації.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що у мотиваційному компоненті структури міжособистісної взаємодії емпатія виконує спонукально-мобілізує функцію.

Що стосується *ціннісно-сислового компоненту*, то детермінуючий вплив емпатії на ціннісну сферу особистості відзначав М. М. Обозов: «В процесі емпатійної взаємодії формується система цінностей, яка в подальшому визначає поведінку особистості відносно інших людей» [144, с. 91]. Насамперед це стосується розвитку ціннісного ставлення до іншої людини. Умовно його можна подати у вигляді осі, від'ємним полюсом якої є ставлення до Іншого як до інструменту, через ігнорування Іншого

(індиферентне, байдуже ставлення), до визнання Іншого як абсолютної самоцінності.

Як стверджував російський фізіолог О. О. Ухтомський [198], гуманне, ціннісне ставлення до Іншого можливе лише тоді, коли особистість позбувається власного егоцентризму і центрується на особистості іншого, відчуває єдність з ним, приймає його. Таке ставлення забезпечується, на нашу думку, механізмом емпатії, завдяки якому людина виходить за межі власного «Я», щоб долучитися до внутрішнього світу Іншого.

Емпатію як механізм міжособистісної взаємодії розглядає і Т. П. Скрипкіна [187], коли розкриває сутність феномену взаємодовіри. Як стверджує дослідниця, взаємна довіра суб'єктів один до одного заснована на взаємопроникненні їх у смисли один одного, що, водночас, є умовою породження нових смислів. Подібне взаємопроникнення у внутрішній світ Іншого, яке передбачає осягнення його внутрішніх смислів, реалізується у ході емпатійного процесу. Деякі дослідники у цьому контексті навіть виділяють окремою складовою емпатійного процесу смислову емпатію [1, 53]. Даний феномен проявляється у прийнятті смислової сфери Іншого та розумінні рівня суб'єктивної значущості його самовираження у процесі смислового саморозкриття [53; 120]. Таке прийняття та розуміння, опосередковуючись механізмом децентрації, і є пусковим механізмом смислотворення. Характерною ознакою породження нових смислів при цьому є врахування (з позиції згоди або незгоди) ціннісно-смислових позицій Іншого.

Відтак, можемо розглядати емпатію як психологічний механізм формування та корекції суб'єктивного смислового наповнення взаємодії, важливу умову смислової єдності суб'єктів взаємодії та чинник ціннісного ставлення до Іншого, що виконує функцію суб'єктивації Іншого.

Репрезентація емпатії у *конативному компоненті* міжособистісної взаємодії фактично є зовнішнім вираженням усіх попередніх внутрішніх процесів. Оскільки цей компонент, умовно кажучи, є вершиною айсбергу,

тобто таким, що піддається візуальній констатації й аналізу, то саме він і є найбільш представленим і описаним у науковій психологічній літературі.

Так, у роботах багатьох науковців емпатія розглядалася як необхідна умова:

- адаптації, інтеграції та самореалізації особистості у новому колективі [111; 156 та ін.];

- безконфліктної, збалансованої та повноцінної, гармонійної міжособистісної взаємодії [107, с. 44];

- оптимізації міжособистісної взаємодії [58; 83; 149 та ін.].

Крім того, емпатію розглядали як *механізм*:

– реалізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії [126];

– альтруїстичної поведінки [23];

– регуляції міжособистісної взаємодії в цілому [144].

Відтак, емпатію можна вважати умовою розвиненої, зрілої, високоорганізованої міжособистісної взаємодії та механізмом реалізації певного стилю міжособистісної взаємодії. Загалом, можемо зробити висновок, що від рівня розвитку емпатійності особистості залежить адекватність та ефективність її поведінкових проявів у ситуації міжособистісної взаємодії. Тому цілком закономірно, що на даному етапі емпатія виконує регулюючу функцію.

Підсумовуючи усе вищесказане, подамо розроблену нами структурно-динамічну модель репрезентації емпатії у структурі міжособистісної взаємодії у вигляді таблиці.

Таблиця 1.2

Структурно-динамічна модель репрезентації емпатії у структурі міжособистісної взаємодії

Структура МВ	Емпатія як			
Компонент	Умова	Чинник	Механізм	Функція

Когнітивний	Міжсуб'єктного взаєморозуміння	Когнітивного стилю; когнітивної складності й адекватності образу Іншого	Розуміння внутрішнього світу Іншого	Рефлексивно-оцінна
Емоційний	Адекватного емоційного реагування	Рівня емоційної включеності суб'єкта у взаємодію	Емоційної складності (варіативності, насиченості) МВ	Фасилітаційна
Мотиваційний	Афіліації	Мотиваційної орієнтації	Становлення (усвідомлення) мотиву	Спонукально-мобілізуюча
Ціннісно-смысловий	Смысловій єдності суб'єктів взаємодії	Ціннісного ставлення до Іншого	Формування та корекції суб'єктивного смыслового наповнення взаємодії	Суб'єктивізації Іншого
Конативний (поведінковий)	Розвиненої МВ	Адекватність та ефективність поведінкових проявів особистості	Поведінкового стилю МВ	Регулятивна

Примітка. МВ – міжособистісна взаємодія.

1.3.2 Види емпатійної міжособистісної взаємодії. Як стверджує Л. П. Журавльова [83, с. 40], для активізації процесу емпатії необхідна емпатогенна ситуація. Під останньою розуміється інтенсивне продукування емоцій, переживань, настроїв, думок, станів особистістю, що вступають в резонанс з відповідними психічними процесами та станами інших людей. Відповідно до основних положень інформаційної теорії емоцій, отримані сигнали про внутрішній стан іншого є лише інформацією, яку сприймає особистість. Дієва ж реакція на цю інформацію залежатиме від потреб, що домінують у структурі особистості [185]. Виходячи з окресленої позиції,

вважаємо, що залежно від різних обставин (рівня емпатійності як інтегративного показника, а також актуальних (ситуативних) потреб та станів особистості) отримана інформація про внутрішній стан Іншого може усвідомлюватися, актуалізуючи певний вид емпатійного реагування, або не усвідомлюватися. Якщо вона не усвідомлюється, то емпатійний процес не актуалізується і у даній конкретній ситуації або міжособистісна взаємодія не виникає взагалі, або ж реалізується неемпатійна міжособистісна взаємодія. Якщо ж таки особистість сприйняла та усвідомила дану інформацію про Іншого, то міжособистісна взаємодія реалізовуватиметься відповідно до актуалізованих форм емпатії (див. 1.2.). Розглянемо можливі варіанти її розвитку:

1. Особистість усвідомила внутрішній стан іншого, однак її увагу переключив більш значущий подразник. На перший погляд, емпатійної взаємодії й не відбулося. Водночас бачимо, що емпатійний процес був запущений, однак перервався на початковому етапі. У даному випадку емпатія була реалізована у формі індиферентності. Відтак можемо говорити про *перервану емпатійну взаємодію*.

2. Особистість усвідомила внутрішній стан іншого, відбулося емоційне перемикання з його переживань на власні, спрацював механізм ідентифікації, виникло співпереживання. Однак занурення у власні переживання відбулося настільки глибоко, що переживання іншого втратили свою актуальність. Таким чином реалізувалася *егоцентрична емпатійна міжособистісна взаємодія*.

3. Особистість усвідомила внутрішній стан Іншого, відбулося емоційне перемикання з його переживань на власні, спрацював механізм ідентифікації, виникло співпереживання, яке піддалося рефлексії. Відрефлексована інформація сприяла оцінці ситуації, децентрації та виникненню переживань стосовно внутрішнього стану об'єкта емпатії (тут і далі – *емпата*). Суб'єкт емпатії (тут і далі – *емпатуючий*) відчув співчуття, співрадість тощо. У випадку, якщо у структурі особистості домінуючою є

афективна сфера, то емпатійний процес на даному етапі може обірватися.

Такий вид емпатійної міжособистісної взаємодії є *суб'єктноцентричним*.

4. Відчувши співчуття або співрадість, в особистості виникає потреба у сприянні. Вона моделює різні варіанти допомоги, здійснює підбір ресурсів, розробляє внутрішній план дій тощо. В емпатуючого виникає намір, який не завжди втілюється в реальних діях. Вид емпатійної міжособистісної взаємодії, за якої реального сприяння не відбувається, називається *наміровою*.

5. Якщо намір таки втілюється у процесі взаємодії, але з урахуванням власних інтересів (щоб не зашкодити їм), то реалізується *сприяюча емпатійна взаємодія*.

6. Коли ж особистість, що є об'єктом емпатії, допомагає Іншому, нівелюючи власні бажання, потреби, інтереси, то можемо говорити про реалізацію *альтруїстичної емпатійної міжособистісної взаємодії*.

7. У переважній більшості досліджень, проаналізованих нами, розглядається тільки позитивний варіант емпатійної міжособистісної взаємодії. Такий підхід сприяє ідеалізації емпатії та, водночас, значно збіднює коло її можливих проявів. Таким чином, поза увагою дослідників залишилась дихотомічна сутність даного феномену, яка була встановлена, як ми вже зазначали вище, ще Т. Ліппсом. Такий стан речей спричинений, на нашу думку, розглядом емпатії як психічного процесу, що має лише дві форми прояву: співчуття та співпереживання. Дані форми вже за своєю суттю є позитивними, що й задає відповідний знак самому поняттю емпатії. При цьому коло проявів емпатії є значно ширшим. Так, Л. П. Журавльова стверджує, що дисонансна взаємодія може реалізовуватися на кількох рівнях: від злості, злорадства, які виникають як протилежні емоційні реакції на внутрішні переживання об'єкта емпатії, до реальної протидії, чи навіть садистичної насолоди від вчування у страждання Іншого [83, с. 49-67]. За таких умов можемо припустити, що антиемпатія, як власне й емпатія, має свої функції, механізми, детермінанти, форми прояву тощо, які ще доведеться встановлювати. Оскільки на сучасному етапі таких досліджень ми не зустрічали, то вважаємо за можливе об'єднати усі форми прояву антиемпатії

у один вид емпатійної міжособистісної взаємодії – дисонансу. Зауважимо, що з появою класифікації дисонансних емпатійних контактів, взаємин та стосунків цілком закономірною буде подальша диференціація дисонансної емпатійної взаємодії.

У контексті нашого дослідження усі емоції, переживання, стани, наміри, дії емпатуючого, що є протилежними до емоцій, переживань, станів, потреб емпата будуть об'єднані в окремий вид емпатійної міжособистісної взаємодії – *дисонансу*.

Висновки до першого розділу

1. У ході аналітичного огляду наукової літератури з проблеми міжособистісної взаємодії виявлено, що різним аспектам даного феномену присвячена значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень, в яких спостерігається не лише неоднозначність у трактуванні її психологічних корелятивів, а й відсутність єдиної концептуальної моделі міжособистісної взаємодії в цілому.

Дослідження дефініцій міжособистісної взаємодії в межах несуперечливого психологічного тезаурусу дозволило встановити, що нею є випадковий чи умисний, приватний чи публічний, довготривалий чи короткочасний, вербальний чи невербальний, прямий чи опосередкований особистісний контакт двох людей. Суть міжособистісної взаємодії полягає у зіткненні двох абсолютно унікальних психологічних світів осіб, які вступають у контакт одна з одною, та їх подальшої трансформації внаслідок взаємовпливу. Унікальність та неповторність кожного міжособистісного контакту зумовлює багатовимірність феномену міжособистісної взаємодії. Відтак, процес міжособистісної взаємодії протікає одночасно щонайменше у трьох вимірах (мікро-, мезо- та макровиміри).

2. *МікрОВимір* репрезентує індивідуально-психологічне забезпечення кожного міжособистісного контакту. Структура міжособистісної взаємодії

складається з п'яти компонентів: когнітивного, емоційного, мотиваційного, ціннісно-сміслового та конативного, функціонування яких взаємопов'язане та взаємообумовлене. Особливості феноменологічних характеристик кожного компоненту є внутрішніми умовами, через які здійснюється зовнішній вплив Іншого на суб'єкт взаємодії.

3. Усі психічні процеси, які актуалізуються під час кожного міжособистісного контакту та його забезпечують, обумовлюють динаміку розвитку міжособистісної взаємодії, що презентує *мезовимір* останньої. У мезовимірі розвиток міжособистісної взаємодії передбачає наявність трьох стадій, – міжособистісного контакту, міжособистісних взаємин та міжособистісних стосунків, – кожна з яких має власну мікродинаміку. Перехід на наступну стадію можливий не лише від більш простих форм взаємодії до більш складних, а й у зворотному напрямку. При цьому кожна стадія обов'язково передбачає наявність попередньої, але не вимагає переходу до наступної.

4. Особливості мезовиміру ж обумовлюють ієрархічну структуру *макровиміру*, який презентує соціальний капітал особистості (усю сукупність міжособистісних взаємодій, у які вступає особистість).

5. Емпатія, як специфічний процес психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, якою є внутрішній світ Іншого, та трансформація його у власний [83], може реалізовуватися у всіх трьох вимірах міжособистісної взаємодії, задаючи специфіку кожного конкретного міжособистісного контакту. Дана специфіка визначається рівнем емпатійності особистості – психологічною якістю особистості, що визначає міру її проникнення в суб'єктивну реальність Іншого та осягнення її.

6. Залежно від того, був актуалізований емпатійний процес чи ні, будь-яку міжособистісну взаємодію можна розглядати як емпатійну або неемпатійну. Існує сім видів емпатійної міжособистісної взаємодії: індиферентна (перервана), егоцентрична, суб'єктоцентрична, намірова, сприяюча, альтруїстична та дисонансна.

7. У процесі міжособистісного контакту, на особистісному рівні емпатія репрезентується як умова, чинник, механізм та функція кожного компоненту мікрвиміру міжособистісної взаємодії.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Організація і методи дослідження

З метою емпіричної перевірки розробленої нами на теоретичному рівні структурно-динамічної моделі репрезентації емпатії в структурі

міжособистісної взаємодії в юнацькому віці був проведений констатувальний експеримент. Його проведення передбачало реалізацію наступних завдань:

- 1) розробити програму констатувального експерименту;
- 2) здійснити підбір психодіагностичних методик для визначення рівня розвитку емпатії та форм її прояву, перевірки виділених на теоретичному рівні показників репрезентації емпатії у кожному компоненті міжособистісної взаємодії;
- 3) визначити вибірку досліджуваних;
- 4) здійснити психодіагностичну роботу (збір дослідницького матеріалу та його математична обробка);
- 5) провести статистичну обробку отриманих результатів;
- 6) проаналізувати вікові та гендерні особливості кожного компоненту міжособистісної взаємодії, з'ясувати динаміку їх розвитку;
- 7) здійснити аналіз вікових та гендерних особливостей розвитку емпатійності;
- 8) виявити та проаналізувати зв'язки між показниками розвитку міжособистісної взаємодії та емпатійністю особистості;
- 9) встановити вікові, гендерні, динамічні особливості, закономірності та тенденції емпатійної міжособистісної взаємодії у юнацькому віці;
- 10) дослідити індивідуально-типологічні кореляції різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії.

Процедура емпіричного дослідження проходила у три етапи: підготовчий, діагностичний та аналітичний. На підготовчому етапі був здійснений підбір психодіагностичного інструментарію для емпіричної перевірки структурно-динамічної моделі емпатійної міжособистісної взаємодії

в юнацькому віці та визначено експериментальну базу дослідження.

Діагностичний етап передбачав збір дослідницького матеріалу та його математичну й статистичну обробку. На третьому етапі – аналітичному – здійснювався якісний аналіз отриманих результатів.

Зупинимося детальніше на питанні підбору психодіагностичного матеріалу.

Для дослідження рівня розвитку емпатії та форм її прояву в юнацькому віці нами була використана методика Л. П. Журавльової «Тест на емпатію для підлітків та юнаків» [85]. З її допомогою визначався інтегральний показник емпатійності особистості (що відповідав високому, середньому та низькому рівню) та здатність юнацтва до різних форм її прояву (антиемпатія, індиферентність, співпереживання, співчуття, моделювання поведінки, реальне сприяння та альтруїстична поведінка). Усі ці шкали використовувалися для виявлення їх кореляційних зв'язків з показниками різних компонентів міжособистісної взаємодії.

У попередньому розділі ми визначили, що емпатія є чинником когнітивного стилю особистості у когнітивному компоненті міжособистісної взаємодії (див. 1.3). У роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників можна знайти описи близько двох десятків когнітивних стилів [203]. Існують психологічні дослідження, в яких перевіряється вплив деяких когнітивних стилів на процес спілкування [193]. Для нас же дослідницький інтерес викликають когнітивні стилі, що є специфічними саме для ситуації міжособистісної взаємодії. До них були віднесені когнітивні стилі сприймання психологічної дистанції між собою та іншим (конфлюентність – ізольованість), стилі власної позиції у міжособистісній взаємодії (поступливість – конфронтація), стилі міжособистісної спрямованості (конформізм – нонконформізм).

Для визначення когнітивних стилів психологічної дистанції у міжособистісній взаємодії використовувалася шкала «Відчуженість» методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського [75, с. 45-50]. Дана шкала є суб'єктивною оцінкою схильності людини встановлювати

дистанцію з іншим в діапазоні від абсолютного злиття з ним (конфлюентності) до повного відчуження (ізоляції). Для успішної реалізації міжособистісної взаємодії оптимальними є середні значення, які передбачають можливість зсуву в сторону того чи іншого полюса залежно від ситуації. Таким чином, ми мали змогу виділити три основні когнітивні стилі психологічної дистанції – з орієнтацією на зближення (низькі значення по шкалі), з орієнтацією на відчуження (високі значення) та з орієнтацією на адекватну психологічну дистанцію (середні значення).

Згадана вище методика використовувалася і для діагностики когнітивних стилів власної позиції у міжособистісній взаємодії, однак у цьому випадку аналізувалися результати отримані за шкалою «Конфліктність». Діапазон оцінювання даної шкали може варіювати в межах від уникання конфлікту до його ініціювання. Середні значення говорять про асертивну спрямованість, що може розцінюватися як своєрідний оптимум даного показника. Відтак, виділялося три когнітивні стилі психологічної позиції: з орієнтацією на поступливу позицію, з орієнтацією на конфронтуючу позицію та з орієнтацією на асертивну позицію.

Стилі когнітивної спрямованості у міжособистісній взаємодії діагностувалися за допомогою шкали «Конструктивність стосунків» методики «Діалогічність міжособистісних стосунків» С. В. Духновського [76, с. 92-94]. Визначалися три види спрямованості: нонконформістська (низький рівень конструктивності), що виражає налаштованість особистості на досягнення бажаного результату, конформістська (середній рівень), що проявляється у прагненні ефективною самопрезентації у очах Іншого, та конструктивна (високий рівень), що є оптимальною комбінацією двох попередніх.

Оскільки когнітивний компонент міжособистісної взаємодії передбачає актуалізацію рефлексивних процесів, то перед нами стояло завдання – виявити особливості їх протікання. З цією метою, з-поміж інших параметрів, діагностувався стиль рефлексивної оцінки власного «Я» як соціального перцепта, що є специфічним саме для ситуації міжособистісної взаємодії. Для цього була обрана шкала «Орієнтація на адекватність сприйняття та розуміння

партнером» з методики «Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях» І. Д. Ладанова та В. О. Уразаєва [199, с. 92-94]. Середні бали отримані за цією шкалою оцінювалися як ознака адекватної оцінки, а низькі та високі – неадекватної.

Дослідження емоційного компоненту міжособистісної взаємодії полягало у виявленні рівня емоційної включеності особистості у міжособистісну взаємодію, який визначався, як ми припустили, рівнем емпатійності особистості. З цією метою була використана шкала «Напруженість» методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського [75, с. 45-50]. Дана шкала дозволяє виміряти рівень емоційної включеності особистості у міжособистісну взаємодію у діапазоні від повної емоційної індиферентності до емоційного застрягання (заикленості). Ці два крайні показники є ознаками емоційного неблагополуччя особистості. Середні ж бали по шкалі вказують на помірну (адекватну) емоційну включеність особистості.

Крім того, на теоретичному рівні було визначено, що емпатія є умовою адекватного емоційного реагування у міжособистісній взаємодії (див. 1.3). При підборі психодіагностичної методики для емпіричної перевірки даного положення ми виходили з того, що здатність до адекватного емоційного реагування виражається у відсутності виражених емоційних бар'єрів. Виходячи з таких міркувань, була відібрана методика В. В. Бойко «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» [32]. Дана методика дозволяє виявити проблеми особистості, пов'язані з умінням керувати та дозувати емоції, неадекватністю проявів емоцій, негнучкістю, нерозвиненістю та невиразністю емоцій, домінуванням негативних емоцій, небажанням зближатися з людьми на емоційній основі. Усі перераховані емоційні проблеми виявляються відповідними шкалами, за сумою балів по кожній з яких і визначається рівень емоційних бар'єрів особистості. Таким чином чим вищим є рівень емоційних бар'єрів, тим нижче оцінюється рівень адекватності емоційного реагування у міжособистісній взаємодії.

До складу психодіагностичного інструментарію для дослідження емоційного компоненту міжособистісної взаємодії була включена й методика

для виявлення емоційної спрямованості особистості. Хоча даний показник характеризує особистість й поза межами ситуації міжособистісної взаємодії, втім припускаємо, що він знаходиться у певному взаємозв'язку з рівнем емпатійності особистості, що й обумовлює певний емоційний фон кожної конкретної міжособистісної взаємодії. Для емпіричної перевірки даного припущення використовувалася шкала «Самоцінність стосунків» методики «Діалогічність міжособистісних стосунків» С. В. Духновського [76, с. 92-94], яка дозволяє виділити три типи емоційної спрямованості особистості (песимістична – реалістична – оптимістична), що визначають відповідну модальність емоційного фону міжособистісної взаємодії (негативний – ситуативний – позитивний).

Останнім показником, який було обрано для дослідження емоційного компоненту міжособистісної взаємодії, є гармонійність. Індекс дисгармонійності стосунків визначався шляхом підрахунку підсумкового балу методики «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» С. В. Духновського [76, с. 92-94]. Високі та низькі його значення вказують на надмірні прояви кон'юнктивних або диз'юнктивних почуттів відповідно, що є ознакою дисгармонії. Середні ж бали є своєрідним оптимумом, який свідчить про гармонійність взаємодії.

Дослідження мотиваційного компоненту міжособистісної взаємодії мало на меті встановити наявність кореляційного зв'язку між суб'єктивними потребами, мотивами та цілями міжособистісної взаємодії з емпатійністю особистості. Для виявлення рівня потреби у міжособистісній взаємодії використовувалася методика О. П. Єлісеєва «Потреба у спілкуванні» [77, с. 428-430]. Даний опитувальник діагностує п'ять рівнів розвитку цієї потреби (низький, нижче середнього, середній, вище середнього та високий).

Для дослідження мотиваційної орієнтації особистості використовувалась методика «Діагностика інтерактивної спрямованості особистості» Н. Є. Щуркової, в модифікації Н. П. Фетіскіна [199]. За її допомогою визначався рівень вираженості егоїстичної (шкала «Орієнтація особистості на

особисті інтереси»), афіліативної (шкала «Орієнтація на взаємодію») та ситуативної (шкала «Маргінальна орієнтація») мотиваційної орієнтації.

Цільова спрямованість особистості визначалася за допомогою методики «Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях»

І. Д. Ладанова та В. О. Уразаєвої [199, с. 92-94]. Зокрема, нами були використані такі її шкали як «Орієнтація на прийняття партнера», що визначала мотиваційну спрямованість особистості на соціальне схвалення, та «Орієнтація на досягнення компромісу», що діагностувала міру вираженості прагнення особистості безконфліктної взаємодії.

Дослідження ціннісно-сислового компоненту міжособистісної взаємодії передбачало виявлення смислових установок та ціннісних орієнтацій особистості у сфері міжособистісної взаємодії. Така дослідницька потреба абсолютно задовольнялась шляхом використання методики С. Л. Братченко «Опросник направленности в общении (НЛО)» [69]. Під спрямованістю особистості у міжособистісній взаємодії автор методики вбачає певну так звану «комунікативну парадигму», що репрезентує уявлення людини про сенс міжособистісної взаємодії, її цілі та засоби, бажані та допустимі способи поведінки [39]. Відповідно до цього автор виділяє шість видів спрямованості особистості у міжособистісній взаємодії, які й діагностуються даною методикою. У основі кожного виду спрямованості лежить певне ціннісне ставлення до Іншого, яке, відповідно до нашого припущення, може обумовлюватися рівнем емпатійності особистості. Таким чином, використовуючи дану методику, ми мали змогу виявити домінуючу спрямованість особистості (діалогічну, авторитарну, маніпулятивну, альтероцентристську, конформну чи індіферентну) та визначити тип ціннісного ставлення до Іншого (гуманістичне, імперативне, егоїстичне, ціннісне, нормативне та офіційне).

Дослідження конативного компоненту зводилося до визначення особливостей поведінки особистості у ситуації міжособистісної взаємодії. Для цього використовувалася методика FIRO-B Шутца, у її адаптованому російськомовному варіанті, що відомий як «Опитувальник міжособистісних

стосунків (ОМО)» А. А. Рукавішнікова [69; 225]. Дана методика діагностує поведінку особистості за трьома параметрами – рівень контактної активності (шкала «Включеність»), рівень психологічної близькості (шкала «Афект») та рівень владної позиції (шкала «Контроль»). Кожен з них передбачає дві форми поведінки: активну (власну поведінку щодо інших людей) та пасивну (поведінку інших щодо себе). Така різноплановість методики дає змогу, по-перше, здійснювати деталізований аналіз індивідуальних особливостей поведінки особистості у ситуації міжособистісної взаємодії, а по-друге, виявляти наявність кореляційних зв'язків між виявленими особливостями та емпатійністю особистості.

Таким чином, нами було укомплектовано психодіагностичний комплекс, який складався з 9 методик, застосування яких дало змогу не лише емпірично перевірити структурно-динамічну модель емпатійної міжособистісної взаємодії, а й виявити вікові, гендерні та динамічні особливості й закономірності розвитку кожного компонента міжособистісної взаємодії у юнацькому віці.

Дослідницька робота проводилася протягом 2012 року. Дослідженням було охоплено 226 осіб юнацького віку (загальна вибірка). Серед них 110 респондентів раннього юнацького віку (51 представник чоловічої статі та 59 жіночої) та 116 – зрілого юнацького віку (41 чол. та 74 жін.). З метою підвищення рівня репрезентативності вибірки дослідження проводилося з представниками різних навчальних закладів Житомирської області, що навчаються за різними напрямками підготовки. Зокрема, у експерименті взяли участь учні Житомирського екологічного ліцею (54 чол.), Тетерівської загальноосвітньої школи I-III ступенів (20 чол.), студенти Житомирського будівельного коледжу (40 чол.), Житомирського державного університету імені Івана Франка (38 чол.), Житомирського національного агроекологічного університету (74 чол.).

2.2. Вивчення психологічних особливостей розвитку міжособистісної взаємодії

Дослідження психологічних особливостей мікрорівня міжособистісної взаємодії передбачало виявлення основних гендерних, вікових і динамічних тенденцій та закономірностей кожного структурного компоненту досліджуваного процесу. Як уже було зазначено у попередньому параграфі, наш дослідницький інтерес викликали не окремі психічні процеси особистості, які забезпечують функціонування того чи іншого компоненту міжособистісної взаємодії, а їх різні комбінації, що утворюють певні стилі, стратегії, спрямованості особистості. Таким чином, ми мали на *мети* дослідити специфіку (характерні особливості) складових міжособистісної взаємодії визначеної вікової категорії.

Програма дослідження передбачала перевірку наступних *гіпотез*:

- 1). Усі компоненти міжособистісної взаємодії мають свої вікові особливості.
- 2). Усі компоненти міжособистісної взаємодії мають свої гендерні особливості.
- 3). Кожен компонент міжособистісної взаємодії має власну онтогенетичну динаміку юнацького віку.

Дослідження психологічних особливостей міжособистісної взаємодії у юнацькому віці передбачало виконання наступних завдань:

– аналіз вікових, гендерних та динамічних особливостей когнітивного, емоційного, мотиваційного, ціннісно-сміслового та конативного компонентів міжособистісної взаємодії.

Реалізація поставлених завдань відбувалася у п'ять етапів. Аналіз кожного компоненту міжособистісної взаємодії передбачав наявність трьох підетапів:

1. Виявлення динаміки вікових особливостей (тенденцій, закономірностей) досліджуваного аспекту міжособистісної взаємодії у юнацькому віці в цілому (по усій вибірці досліджуваних віком від 15 до 21 року). Аналіз вікових особливостей у ранньому юнацькому віці (вибірка досліджуваних віком від 15 до 17 років включно) та зрілому юнацькому віці (вибірка респондентів віком від 18 до 21 року включно).

2. Виявлення гендерних особливостей міжособистісної взаємодії у юнацькому віці в цілому. Аналіз гендерних відмінностей у ранньому юнацькому віці та зрілому юнацькому віці.

3. Аналіз динамічних особливостей показників досліджуваного компоненту міжособистісної взаємодії.

На першому етапі аналізувалися особливості *когнітивного компоненту* міжособистісної взаємодії. Досліджувалися наступні показники:

- когнітивні стилі психологічної дистанції;
- когнітивні стилі психологічної позиції;
- когнітивні стилі конструктивності міжособистісної взаємодії;
- рефлексивна оцінка власного «Я» як соціального перцепта.

Вивчення когнітивних стилів психологічної дистанції показало, що переважна більшість (65,0%) респондентів загальної вибірки є орієнтованими на адекватне оцінювання та встановлення психологічної дистанції з іншим (див. табл.2.1), що є найбільш сприятливою для ефективної реалізації міжособистісної взаємодії. Водночас, чверть (22,6%) досліджуваних при сприйманні, осмисленні, інтерпретації та оцінюванні Іншого й ситуації міжособистісної взаємодії з ним схильні до мінімізації психологічної дистанції (тобто, є орієнтованими на зближення). Восьма ж частина опитаних (12,4%) є орієнтованими на збільшення психологічної дистанції (відчуження) між собою та Іншим.

Таблиця 2.1

Гендерно-динамічні показники когнітивних стилів психологічної дистанції

Вік	15–21	15–17	18–21
-----	-------	-------	-------

Когнітивні стилі психологічної дистанції	Вибір	Стать	Р			Х			Д		
			Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Когнітивні стилі психологічної дистанції	Орієнтація на зближення	%	22,6	23,7	21,8	23,64	23,53	23,73	21,5	23,8	20,2
		\bar{x}	2,5	2,7	2,3	2,5	2,7	2,3	2,6	2,8	2,4
	Орієнтація на адекват. дист.	%	65,0	67,7	63,2	64,54	68,63	61,02	65,5	66,7	64,9
		\bar{x}	5,5	5,4	5,5	5,1	5,1	5,3	5,7	5,8	5,6
	Орієнтація на відчуження	%	12,4	8,6	15,0	11,82	7,84	15,25	13,0	9,5	14,9
		\bar{x}	8,4	8,4	8,45	8,8	8,75	8,8	8,1	8,0	8,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Аналіз *гендерних особливостей* показав, що при загальній спрямованості особистості юнацького віку на адекватну психологічну дистанцію дівчата значно частіше за хлопців є орієнтованими на дистантування.

Загалом на досліджуваному віковому діапазоні спостерігається відносна стабільність показників як у хлопців, так і у дівчат, що розцінюється нами як *гендерно-динамічна особливість* когнітивного стилю психологічної дистанції.

При аналізі *вікових особливостей когнітивних стилів психологічної позиції* було виявлено, що майже три чверті усіх досліджуваних юнацького віку (73,0%) є орієнтованими на асертивну позицію, шоста частина (15,9%) має конфронтаційну орієнтацію, а дев'ята частина (11,1%) – орієнтована на поступливість (див. табл.2.2). Такий розподіл не є стабільним протягом усієї юності. Відсоток осіб, які є орієнтованими на поступливу позицію у зрілій юності, зменшується вдвічі, порівняно з ранньою, натомість суттєво зростає кількість осіб із конфронтаційною когнітивною спрямованістю. Очевидно,

що таке зростання конфліктності у осіб зрілого юнацького віку зумовлене, з одного боку, активним розвитком моральної свідомості, що відбувається на даному віковому етапі, та зумовлює підвищення моральних вимог до поведінки Іншого, а з іншого – зростанням власної самоцінності, спричинене активним розвитком самосвідомості.

Таблиця 2.2

Гендерно -динамічні показники когнітивних стилів психологічної позиції

Когнітивні стилі психологічної позиції	Вік	15–21			15–17			18–21			
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Вибірка	Орієнтація на поступл. поз.	%	11,1	12,9	9,8	14,54	15,7	13,5	7,8	9,5	6,8
		\bar{x}	2,8	2,8	2,8	2,8	2,7	2,9	2,9	3,0	2,8
	Орієнтація на асертивну поз.	%	73,0	75,3	71,4	73,64	72,5	74,6	72,4	78,6	68,9
		\bar{x}	5,3	5,2	5,4	5,3	5,1	5,4	5,4	5,4	5,4
	Орієнтація на конфр. поз.	%	15,9	11,8	18,8	11,82	11,8	11,9	19,8	11,9	24,3
		\bar{x}	8,5	8,3	8,6	8,5	8,5	8,4	8,5	8,0	8,6

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Як видно з таблиці 2.2, кількість представників чоловічої та жіночої вибірок, які орієнтовані на поступливу та асертивну позиції, є майже однаковими. Більш суттєві ж статеві відмінності виявлено стосовно конфронтуючої позиції, представниками якої є кожен восьмий юнак та кожна п'ята юнка.

Ще однією гендерною особливістю когнітивних стилів, що розглядаються, є відсутність гендерної диференціації у період ранньої юності. При аналізі ж результатів, отриманих на вибірці зрілого юнацького

віку, виявлено, що дівчата вдвічі частіше є орієнтованими на конфронтуючу позицію, ніж їх ровесники-юнаки (кожен восьмий юнак та кожна четверта дівчина). Натомість у чоловічій вибірці частка представників асертивної спрямованості є більшою на 10%, порівняно з результатами жіночої вибірки. Такий стан речей може бути пов'язаний з процесом статевої ідентифікації молодих людей та прийняттям, на основі цього, відповідних гендерних стереотипів.

На особливу увагу застосовує *динамічний аспект* когнітивних стилів психологічної позиції. Як показують результати дослідження, у юнаків період від ранньої до зрілої юності є більш стабільним, порівняно з їх ровесницями. У останніх же спостерігається зниження кількості осіб з поступливою та асертивною позицією (на 6,7% та 5,7% відповідно) і вдвічі збільшується – з конфронтаційною (на 12,4%).

Дослідження *когнітивних стилів психологічної спрямованості* показало, що трохи більше половини (55,7%) респондентів юнацького віку мають конформістську спрямованість, третина (32,3%) – нонконформістську, і лише восьма частина (11,9%) досліджуваних є орієнтованими на конструктивну взаємодію (див. табл. 2.3).

Основною віковою особливістю досліджуваного показника когнітивного компоненту є суттєве збільшення (до 40%) кількості респондентів з нонконформістською спрямованістю у період зрілої юності, порівняно із ранньою. Передбачаємо, що таке зростання нонконформістських налаштувань пов'язане з прагненням молодої людини розкрити Іншому свою самобутність, неповторність, незалежність, самостійність та самодостатність.

Помітні відмінності можна спостерігати і у *гендерних особливостях* когнітивних стилів психологічної спрямованості. Зокрема, результати загальної вибірки свідчать, що нонконформістська спрямованість є більш властивою юнакам, а конформістська – дівчатам. Однак, як виявилось, такі результати репрезентують ситуацію, характерну для ранньої юності. У

зрілому ж юнацькому віці гендерна диференціація фактично зникає, що і є характерною особливістю даного періоду.

Таблиця 2.3

Гендерно-динамічні показники когнітивних стилів психологічної спрямованості міжособистісної взаємодії

Когнітивні стилі психологічної спрямованості	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х
Нонконформістська орієнтація	%	32,3	37,63	28,6	24,5	35,3	15,2	39,66	40,5	39,2
	\bar{x}	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,4	2,4	2,4
Конформістська орієнтація	%	55,7	50,54	59,4	60,0	51,0	67,8	51,72	50,0	52,7
	\bar{x}	5,2	5,2	5,2	5,3	5,1	5,35	5,2	5,1	5,2
Орієнтація на констр. взаємодію	%	11,9	11,83	12,0	15,5	13,7	17,0	8,62	9,5	8,1
	\bar{x}	8,4	8,45	8,4	8,5	8,3	8,6	8,4	8,8	8,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Ще одна особливість була виявлена при аналізі динаміки стилів психологічної спрямованості. Вона полягає у тому, що для хлопців період юності є відносно стабільним, а у дівчат же на даному віковому етапі відбувається суттєва (понад 20%) переорієнтація психологічної спрямованості у бік нонконформізму.

Результати, які були отримані у ході дослідження *стилю рефлексивної оцінки власного «Я» як соціального перцепта* осіб юнацького віку в цілому, показали (див. табл. 2.4), що переважна більшість сучасної молоді вважає, що оцінка їх особистості, як учасника міжособистісної взаємодії, іншим її учасником буде високою (43,4%) або середньою (54,4%). Це говорить про те,

що загалом особам юнацького віку властива впевненість у власній компетентності у сфері міжособистісної взаємодії.

Таблиця 2.4

Гендерно-динамічні показники стилю рефлексивної оцінки власного «Я» як соціального перцепта

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21			
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	
Рівень	Низький	%	2,2	1,1	3,0	2,7	2,0	3,4	1,7	0	2,7
		\bar{x}	10,4	12	10	9,7	12	8,5	11,5	0,0	11,5
	Середній	%	54,4	59,1	51,1	55,5	70,6	42,4	53,5	45,2	58,1
		\bar{x}	17,9	17,7	17,9	18,4	18,2	18,6	17,3	16,9	17,5
	Високий	%	43,4	39,8	45,9	41,8	27,4	54,2	44,8	54,8	39,2
		\bar{x}	24,3	23,9	24,5	24,1	23,9	24,3	24,3	23,9	24,6

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Характерною *гендерною особливістю* є те, що у ранньому юнацькому віці більшість юнаків орієнтовані на адекватну оцінку себе іншим (70,6%), а їх ровесниці частіше очікують високої оцінки власної особистості (54,2%). Очевидно, що таке прагнення високої оцінки у представниць жіночої статі спричинене їх конформістською позицією, яка була виявленою нами вище. Натомість у період зрілої юності, коли у останніх поширюється *нонконформістська спрямованість*, більшість дівчат переорієнтовується на адекватну оцінку себе іншим (58,1%), а у більшості юнаків зростає впевненість у собі як суб'єкті взаємодії (54,8%). Відповідно з цього витікає ще одна особливість: у хлопців протягом юності когнітивна оцінка власного «Я» як соціального перцепта зростає, а у дівчат – спадає.

На другому етапі досліджувався *емоційний компонент* міжособистісної взаємодії. Дослідження передбачало перевірку здатності особистості до адекватної емоційної взаємодії, виявлення рівня емоційної напруженості у ситуації міжособистісної взаємодії, встановлення переважаючого знаку емоційної модальності міжособистісної взаємодії та визначення рівня гармонійності, як інтегрального показника емоційного фону.

Таблиця 2.5

Гендерно-динамічні показники рівня емоційних бар'єрів

Рівень емоційних бар'єрів	Вибірка	Вік		15–21			15–17			18–21		
		Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Нульовий	%		4,0	6,4	2,3	7,3	11,8	3,5	0,9	0,0	1,4	
	\bar{x}		4,2	4,2	4,3	4,5	4,2	4,5	4,0	0,0	4,0	
Низький	%		22,7	19,4	25,0	25,4	17,6	31,0	20,7	21,4	20,3	
	\bar{x}		7,1	7,0	7,1	7,1	7,0	7,1	7,1	7,0	7,2	
Середній	%		40,9	36,6	43,9	37,3	29,4	44,8	43,9	45,3	43,2	
	\bar{x}		10,7	11,0	10,5	10,5	10,9	10,2	10,9	11,1	10,8	
Високий	%		32,4	37,6	28,8	30,0	41,2	20,7	34,5	33,3	35,1	
	\bar{x}		14,7	14,8	14,5	14,7	15,0	14,25	14,6	14,6	14,6	

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Дослідження здатності особистості до адекватної емоційної взаємодії показало, що переважна більшість сучасного юнацтва мають середній та високий рівень емоційних бар'єрів (див. табл. 2.5). Такі результати свідчать про низький рівень здатності молоді до адекватної (зрілої) емоційної взаємодії.

Аналіз *гендерних особливостей* здатності до адекватної емоційної взаємодії показав, що приблизно дві третини юнаків мають помірні (36,6%) та значні (37,6%) емоційні перешкоди, що значною мірою ускладнює реалізацію міжособистісної взаємодії. І лише одна третина хлопців є здатними до адекватної емоційної взаємодії з Іншим. У жіночій же вибірці майже половина респондентів має помірно виражені емоційні перешкоди, які певною мірою ускладнюють міжособистісну взаємодію, чверть юнок – слабо виражені (25,0%) і майже стільки ж – яскраво виражені (28,8%) емоційні бар'єри. Відсутність же будь-яких емоційних перешкод у міжособистісній взаємодії у юнаків зустрічається втричі частіше, ніж у їх ровесниць.

Крім того, було виявлено, що гендерна диференціація показників емоційної зрілості є характерною тільки для раннього юнацького віку, у зрілій же юності спостерігається відносна гендерна рівновага. Такі зміни

відбуваються за рахунок суттєвого зростання рівня емоційних бар'єрів як у хлопців, так і у дівчат зрілого юнацького віку, що можемо вважати ще однією віковою особливістю емоційного компоненту міжособистісної взаємодії.

В цілому, було виявлено, що понад 70% усіх досліджуваних юнацького віку мають виражені емоційні бар'єри, що стоять на заваді ефективній міжособистісній взаємодії. Зупинимось більш детально на їх видах.

Таблиця 2.6

Гендерно-динамічні показники емоційних перешкод

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21			
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	
Емоційні перешкоди	Невмін. керув. емоціями	%	38,2	36,6	39,4	35,8	35,3	36,2	40,5	38,1	41,9
		\bar{x}	3,4	3,3	3,4	3,2	3,2	3,1	3,5	3,5	3,5
	Неадекватний прояв емоцій	%	45,8	47,3	44,7	41,3	39,2	43,1	50,0	57,1	45,9
		\bar{x}	3,4	3,4	3,4	3,3	3,3	3,4	3,4	3,5	3,3
	Негнучк., нерозв., невир. емоцій	%	36,9	43,0	32,6	34,9	43,1	27,6	38,8	42,9	36,5
		\bar{x}	3,6	3,7	3,4	3,5	3,7	3,3	3,6	3,8	3,5
	Домінув. негат. емоцій	%	24,4	29,0	21,2	25,7	33,3	19,0	23,3	23,8	23,0
		\bar{x}	3,6	3,6	3,5	3,6	3,6	3,5	3,6	3,5	3,6
Небаж.зближ. на емоційній основі	%	47,1	43,0	50,0	45,9	43,1	48,3	48,3	42,0	51,3	
	\bar{x}	3,5	3,5	3,4	3,5	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник

У ході дослідження було виявлено (див. табл. 2.6), що найбільш вираженими емоційними бар'єрами юнацького віку є небажання зближуватися з людьми на емоційній основі (47,1% респондентів) та неадекватний прояв емоцій (45,8% опитаних). Як бачимо, такі перешкоди у спілкуванні має майже кожна друга особа юнацького віку. При чому, при переході від раннього юнацького віку до зрілої юності спостерігається зростання даних показників. Найбільш помітними є зміни у чоловічій вибірці щодо неадекватного прояву емоцій. Їх показник у зрілому юнацькому віці зростає майже на 16%. Цілком можливо, що неадекватний прояв емоцій може бути наслідком небажання особистості зближуватися з людьми на емоційній

Рівень емоційної включеності	Емоційна	%	13,7	20,43	9,0	17,3	21,6	13,6	10,4	19,0	5,4
	індиферентність	\bar{x}	2,6	2,5	2,7	2,5	2,4	2,6	2,7	2,6	3,0
	Помірна	%	67,3	67,74	66,9	70,0	70,6	69,5	64,6	64,3	64,9
	включеність	\bar{x}	5,6	5,7	5,6	5,5	5,5	5,5	5,7	5,9	5,6
	Емоційне	%	19,0	11,83	24,1	12,7	7,8	16,9	25,0	16,7	29,7
	застрягання	\bar{x}	8,6	8,9	8,5	8,8	9,0	8,7	8,5	8,8	8,4

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Дослідження рівня напруженості у міжособистісній взаємодії дозволило виявити характер *емоційної включеності* досліджуваних у неї. Аналіз її *вікових особливостей* показав, що переважна більшість досліджуваних юнацького віку мають схильність до помірної емоційної включеності у міжособистісну взаємодію, що проявляється в оптимальному рівні емоційної напруженості (див. табл. 2.7). При цьому кожен п'ятий представник даної вікової категорії проявляє надмірну зосередженість на своїй взаємодії з іншим (19,0%), а кожен сьомий – не переймається розвитком своїх взаємин (13,7%).

Досить цікавою є вікова динаміка емоційної включеності у період від ранньої юності до зрілої. У ній відмічається чіткий спад показників індиферентності (на 6,9%) та помірної включеності (на 5,4%), внаслідок чого вдвічі зростає показник емоційного застрягання (з 12,7% до 25,0%). Цілком можливо, що такі зміни пов'язані з появою вікової готовності юнаків та дівчат до суб'єктивно значущих стосунків (створення сім'ї), які починають займати визначальне місце у житті молодих людей.

Характерно, що дані показники мають чіткі *гендерні відмінності*. Зокрема, юнаки є більш схильними до емоційної індиферентності, яка у них зустрічається на 11,4% частіше, ніж їх ровесниць (тобто, у кожного п'ятого хлопця і кожної одинадцятої дівчини). У дівчат же показники схильності до емоційного застрягання на 12,27% перевищують відповідні показники юнаків. Таким чином, надмірна зосередженість на міжособистісній взаємодії зустрічається у кожного восьмого хлопця та кожної четвертої дівчини.

Аналіз *гендерно-динамічних показників* показав, що у представниць жіночої статі відбувається більш стрімкий спад емоційної індиферентності (на 8,2%), а у їх ровесників – більш помірний (на 2,6%). Таким чином, якщо у ранньому юнацькому віці низький рівень емоційної включеності був зафіксований у кожній сьомій представниці жіночої статі, то у період зрілої юності – у кожній вісімнадцятій.

Показники помірної емоційної включеності у зрілому юнацькому віці знижуються на 6 % за рахунок чоловічої вибірки. А зростання показників емоційного застрягання відбувається однаково інтенсивно в обох вибірках. Показники юнаків зрілого юнацького віку зростають більш ніж вдвічі (був кожен тринадцятий, а став кожен шостий представник даного вікового діапазону), досягаючи показника вибірки дівчат раннього юнацького віку. У останніх же зростання відбувається на 12,8% (була кожна шоста, стала кожна 3,5 представниця жіночої статі).

Таким чином, загалом у період юнацького віку спостерігається підвищення рівня емоційної включеності у міжособистісну взаємодію.

Дослідження переважаючої емоційної модальності міжособистісної взаємодії показало, що трохи більше половини (58,4%) опитаних юнацького віку схильні реально оцінювати ситуацію міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.8). Майже третина вибірки (29,6%) є більш сконцентрованою на негативі. І лише 12,0% досліджуваних налаштовані на позитивний фон взаємодії. Звертаючи увагу на гендерні відмінності, зауважимо, що загалом схильність до песимістичних переживань у юнаків проявляється на 11,7% частіше, ніж у юнок. При цьому дівчата на 7,8% частіше демонструють схильність до переживань, що є адекватними ситуації.

Таблиця 2.8

Гендерно-динамічні показники емоційної модальності

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
	Песимістични %	29,6	36,5	24,8	31,8	47,1	18,6	27,6	23,8	29,7

Емоційний фон	й	\bar{x}	2,1	1,9	2,3	1,9	1,8	2,3	2,3	2,3	2,3
	Реалістичний	%	58,4	53,8	61,6	53,6	49,0	57,6	62,9	59,5	64,9
		\bar{x}	5,3	5,2	5,3	5,3	5,2	5,4	5,2	5,2	5,2
	Оптимістичний	%	12,0	9,7	13,6	14,6	3,9	23,8	9,5	16,7	5,4
		\bar{x}	9,0	8,8	9,0	9,1	8,5	9,1	8,8	8,9	8,7

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Описані вище гендерні відмінності мають деякі вікові особливості. Зокрема, *негативна емоційна модальність* переважає майже у кожного другого представника чоловічої статі раннього юнацького віку (47,1%) та у майже кожного четвертого (23,8%) досліджуваного чоловіка зрілого юнацького віку. Як бачимо, у юнаків у період від ранньої юності до зрілої відмічається зниження даних показників на 23,3% (вдвічі). У дівчат же показник негативної емоційної модальності у ранньому юнацькому віці порівняно з аналогічною чоловічою вибіркою є меншим на 28,5%. Однак у досліджуваних зрілого юнацького віку відмічається його зростання на 11,1%. Таким чином, у зрілому юнацькому віці песимістичний емоційний фон взаємодії більшою мірою притаманний дівчатам.

Подібні вікові зміни можна прослідкувати й стосовно *позитивної емоційної модальності*. Зрештою, було виявлено, що у ранньому юнацькому віці оптимістичну емоційну спрямованість демонструє 3,9% хлопців (тобто, кожен двадцять п'ятий) та 23,4% дівчат (майже кожна четверта). Результати, отримані по вибірці зрілого юнацького віку, є протилежними. Зокрема, оптимістична модальність виявлена у 16,7% представників чоловічої статі (тобто, кожен шостий представник) та 5,4% жіночої (кожна вісімнадцята дівчина). Таким чином, можемо говорити про гендерну диференціацію вікових особливостей динаміки емоційної модальності протягом юнацького віку.

І останнім критерієм емоційного компоненту міжособистісної взаємодії, який ми досліджували, став *індекс дисгармонійності взаємодії*. Розгляд його *вікових особливостей* показав, що для більшості (61,5%)

представників юнацького віку характерними є гармонійні переживання у ситуації міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.9). Майже у чверті респондентів (23,0%) виявлено домінування кон'юнктивних почуттів, а у 15,5% – диз'юнктивних. При цьому виражених *гендерних відмінностей* по вибірці юнацького віку не спостерігається.

Таблиця 2.9

Гендерно-динамічні показники емоційної гармонійності

Вибірк а	Вік		15–21			15–17			18–21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Переважаючі почуття	Кон'юнктивні	%	23,0	25,8	21,0	24,5	25,5	23,7	21,6	26,2	18,9
		\bar{x}	2,5	2,3	2,6	2,4	2,3	2,6	2,5	2,4	2,6
	Гармонійні	%	61,5	60,2	62,4	64,5	64,7	64,4	58,6	54,8	60,8
		\bar{x}	5,5	5,3	5,7	5,3	5,0	5,5	5,8	5,7	5,9
	Диз'юнктивні	%	15,5	14,0	16,6	11,0	9,8	11,9	19,8	19,0	20,3
		\bar{x}	8,7	8,6	8,7	8,8	8,6	9,0	8,6	8,6	8,5

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

При аналізі *динамічних показників* емоційної гармонійності було виявлено загальну тенденцію до зниження її рівня. А саме, у вибірці зрілого юнацького віку прослідковується незначне зниження показників кон'юнктивності (на 2,9%) та гармонійності (на 5,9%), при зростанні диз'юнктивності (на 8,8%) порівняно з вибіркою раннього юнацького віку.

Аналіз *гендерно-динамічних особливостей* емоційної гармонійності показав, що описана вище тенденція, абсолютно відображає вікову динаміку досліджуваних жіночої статі. Зокрема, кількість досліджуваних дівчат, у яких переважають кон'юнктивні почуття, у зрілому юнацькому віці зменшується на 4,8%, гармонійні – на 3,6%, а диз'юнктивні – збільшуються на 8,4%. У хлопців протягом юнацького віку також зростає кількість осіб, у яких переважають диз'юнктивні почуття (на 9,2%) та зменшується показник респондентів з емоційною гармонійністю у взаємодії (на 9,9%). Але кількість

досліджуваних, у яких переважають кон'юнктивні почуття, залишається відносно стабільною протягом усього періоду.

Таким чином, аналіз емоційного компоненту міжособистісної взаємодії дозволив виявити досить тривожні тенденції у динаміці емоційної сфери в період юності. Зокрема, спостерігається зростання негативних переживань протягом юнацького віку (збільшується кількість осіб, у яких переважають диз'юнктивні почуття, виникає емоційне застрягання на певній людині чи стосунках, з'являються емоційні бар'єри у спілкуванні). За рахунок цього зменшується кількість осіб з позитивним емоційним фоном. Ми передбачаємо, що причиною таких процесів може бути розвиток моральної та духовної сфери, внаслідок чого відбувається підвищення моральних вимог до особистості Іншого та його паттернів поведінки у ситуації міжособистісної взаємодії. При цьому відбувається послаблення або й розриви звичних міжособистісних зв'язків, що, безумовно, супроводжується негативними переживаннями. Ще одним новоутворенням юнацького віку є поява здатності до вищих почуттів, зокрема закоханості та кохання. Враховуючи, що їх перший досвід є не завжди вдалим, а суб'єктивна значущість (кохання як цінність) залишається досить високою, то це і є, на наш погляд, основним вектором, що задає напрямок емоційного фону міжособистісної взаємодії у юнацькому віці.

На третьому етапі дослідження вивчалися особливості *мотиваційного компоненту*. Зокрема, визначався рівень розвитку потреби у міжособистісній взаємодії (спілкуванні), домінуюча мотиваційна орієнтація й цільова спрямованість осіб юнацького віку.

Дослідження вікових особливостей розвитку потреби у міжособистісній взаємодії показало, що майже 90% сучасної молоді фактично не відчують потреби у взаємодії з іншим (див. табл. 2.10). Кількість досліджуваних, які мають середній рівень розвитку потреби у міжособистісній взаємодії, не сягає й 9%, а частка тих, хто має рівень вище середнього та високий, разом налічується трохи більше двох відсотків. Характерно, що такі результати

зберігаються протягом усього періоду юності. Коливання у показниках досліджуваних вибірки раннього юнацького віку та зрілого юнацького віку не перевищує 4%.

Таблиця 2.10

Гендерно-динамічні показники рівня розвитку потреби у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік		15–21			15–17			18–21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Рівні розвитку	Низький	%	67,3	66,7	67,7	66,4	68,6	64,4	68,1	64,3	70,3
		\bar{x}	1,4	1,5	1,3	1,4	1,5	1,3	1,3	1,4	1,3
	Нижче середнього	%	21,7	19,4	23,3	20,0	17,7	22,0	23,3	21,4	24,4
		\bar{x}	3,5	3,6	3,4	3,5	3,6	3,5	3,4	3,6	3,4
	Середній	%	8,8	9,7	8,3	10,9	7,8	13,6	6,9	11,9	4,0
		\bar{x}	5,3	5,4	5,3	5,3	5,5	5,2	5,3	5,4	5,3
	Вище середнього	%	1,3	2,1	0,7	1,8	3,9	0,0	0,9	0,0	1,3
		\bar{x}	7,7	7,5	8,0	7,5	7,5	-	8,0	-	8,0
	Високий	%	0,9	2,1	0,0	0,9	2,0	0,0	0,9	2,4	0,0
		\bar{x}	9,0	9,0	-	9,0	9,0	-	9,0	9,0	-

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Аналіз результатів загальної вибірки щодо виявлення *гендерних особливостей* розвитку потреби у міжособистісній взаємодії показав, що високий її рівень притаманний переважно юнакам. Дівчата ж юнацького віку не схильні відчувати сильної потреби в Іншому.

Аналіз *гендерно-динамічних особливостей* потреби у міжособистісній взаємодії дозволив виявити тенденцію до її зниження у дівчат зрілого юнацького віку та відносну стабільність у хлопців.

Однак, незважаючи на те, що юнацький вік вважається своєрідним піком розвитку потреби в міжособистісній взаємодії [104], наше дослідження показало, що переважна більшість сучасного юнацтва має низький рівень її розвитку. Середній та вище середнього рівня діагностовано у десятої частини загальної вибірки, а кількість осіб, у яких на високому рівні виражена дана потреба, складає лише 1% опитаних. Очевидно, що за таких умов постає необхідність виявлення основних потреб, що є актуальними для сучасного

	На взаємодію	Н	%	74,8	80,6	70,7	73,6	78,4	69,5	75,9	83,3	71,6
			\bar{x}	10,0	9,6	10,3	10,1	9,5	10,6	9,9	9,7	10,1
		С	%	25,2	19,4	29,3	26,4	21,6	30,5	24,1	16,7	28,4
			\bar{x}	16,1	15,9	16,2	16,0	15,4	16,3	16,2	16,7	16,1
		В	%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
			\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Маргінальна	Н	%	78,3	74,2	81,2	81,8	74,5	88,1	75,0	73,8	75,7
			\bar{x}	9,4	9,1	9,6	9,5	9,0	9,9	9,3	9,3	9,4
		С	%	21,7	25,8	18,8	18,2	25,5	11,9	25,0	26,2	24,3
			\bar{x}	15,0	14,9	15,2	14,5	14,5	14,6	15,4	15,4	15,4
		В	%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
			\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; В – високий, С – середній, Н – низький; \bar{x} – середній показник.

Разом з тим, нам вдалося виявити деякі *тендерні відмінності* у мотиваційних орієнтаціях юнацтва. А саме: вступаючи у міжособистісну взаємодію, представники чоловічої статі більшою мірою орієнтуються на задоволення особистих інтересів, порівняно з їх ровесницями. У мотивах же представниць жіночої статі частіше переважає орієнтація саме на взаємодію.

Жоден із досліджуваних нами її видів не має високого рівня розвитку, тобто не є домінуючим. Ми пояснюємо це тим, що юнацький вік, будучи періодом набуття життєвого досвіду в цілому та досвіду міжособистісної взаємодії зокрема, може стати своєрідним фундаментом для формування того чи іншого стереотипу (в тому числі й мотиваційного, чим, власне, і є мотиваційна орієнтація). Тому відсутність домінуючої мотиваційної орієнтації у особистості юнацького віку розглядається нами як специфічна вікова особливість, яку необхідно враховувати у плануванні корекційно-розвивальної роботи.

Вивчаючи *мотиваційну спрямованість* молоді у міжособистісній взаємодії, ми зупинилися на двох її видах: спрямованість на прийняття партнера та спрямованість на досягнення компромісу з Іншим.

Аналізуючи цільову спрямованість на прийняття партнера, ми виявили, що трохи більше половини (54,9%) досліджуваних загальної вибірки мають

високий її рівень (див. табл. 2.12), трохи менша частина (41,6%) респондентів – середній і лише 3,5% – низький. Це вказує на те, що переважна більшість опитаного юнацтва у міжособистісній взаємодії прагне прийняття та взаєморозуміння.

Характерно, що у вибірці раннього юнацького віку кількість осіб, що мають виражену спрямованість на прийняття партнера, є на 20% вищою, порівняно із вибіркою зрілого юнацького віку.

Аналіз *гендерних особливостей* загальної вибірки показав, що відсоток дівчат, які проявляють високий рівень досліджуваного виду спрямованості, є майже на 10% вищим, порівняно із відповідними показниками чоловічої вибірки. При цьому, як для юнаків, так і для юнок залишається справедливим твердження, що кожен другий їх представник має високий рівень цільової орієнтації на прийняття партнера.

Таблиця 2.12

Гендерно-динамічні показники мотиваційної спрямованості в міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік		15–21			15–17			18–21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Види спрямованості	Прийняття партнера	Н	3,5	5,4	2,3	3,6	3,9	3,4	3,4	7,1	1,35
		С	41,6	45,2	39,1	30,9	39,2	55,9	51,7	78,6	51,4
		В	54,9	49,4	58,6	65,5	56,9	40,7	44,8	14,3	47,3
	Досягнення компромісу	Н	11,5	16,1	8,3	11,8	19,6	5,1	11,2	11,9	10,8
		С	77,4	73,1	79,7	80,0	72,6	93,2	74,1	73,8	74,3
		В	11,1	10,8	12,0	8,2	7,8	1,7	14,7	14,3	14,9

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; В – високий, С – середній, Н – низький.

Однак, аналізуючи статеві особливості мотиваційної спрямованості міжособистісної взаємодії досліджуваних раннього юнацького віку та досліджуваних зрілого юнацького віку, ми виявили, що для хлопців протягом юнацького віку характерним є послаблення мотиваційної спрямованості на прийняття партнера, а для дівчат – навпаки, посилення.

Аналізуючи мотиваційну спрямованість молоді на досягнення компромісу, ми отримали наступні результати.

Вікові особливості. Трохи більше, ніж дві третини досліджуваних загальної вибірки, мають середній рівень вираженості спрямованості на досягнення компромісу, решта досліджуваних рівномірно розподілились між високим та низьким рівнями. При аналізі динамічних особливостей досліджуваного виду мотиваційної спрямованості можемо констатувати зростання кількості осіб, що є орієнтованими на досягнення компромісу.

Було виявлено також наявність гендерної диференціації показників мотиваційної спрямованості на досягнення компромісу у ранньому юнацькому віці та її відсутність у зрілій юності. Зокрема, кількість представників чоловічої вибірки, які мають низький та високий рівень розвитку даного показника, перевищує кількість представників жіночої вибірки у 4 рази. Таким чином, низький рівень мотиваційної спрямованості на досягнення компромісу у ранньому юнацькому віці виявлено у кожного п'ятого юнака та кожної двадцятої дівчини, а з високим – у кожного тринадцятого хлопця та кожної п'ятдесят дев'ятої дівчини.

У цілому, можна стверджувати, що у юнацькому віці домінуючою є орієнтація на прийняття партнера, яка зберігає свої позиції як у період ранньої юності, так і на зрілому її етапі (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Гендерно-динамічні показники домінуючої мотиваційної спрямованості
у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Види спрямован	На прийняття	20,4	19,9	20,9	21,0	20,2	21,7	20,0	19,6	20,2
	На компроміс	16,9	16,6	17,2	16,9	16,2	17,6	17,0	17,1	16,9

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом.

На *четвертому етапі* нашого дослідження вивчався ціннісно-смысловий компонент міжособистісної взаємодії. Його дослідження полягало у виявленні домінуючої спрямованості особистості у міжособистісній взаємодії.

Аналіз вікових особливостей. Результати дослідження свідчать, що жоден із діагностованих видів спрямованості не може розглядатися як домінуючий у строгому розумінні цього слова, оскільки різниця між показниками шкал коливається в межах одиниці (за виключенням шкали, яка вимірює діалогічну спрямованість). Таким чином, ми говоритимемо про відносне домінування тієї чи іншої спрямованості.

Отже, дослідження результатів загальної вибірки показало, що у юнацькому віці найбільш вираженими є альтероцентристська та конформна спрямованість (див. табл. 2.14). Найменшу ж кількість балів набрала шкала, яка вимірює діалогічну спрямованість. Таким чином, очевидним є схильність сучасного юнацтва до нівелювання власних потреб та інтересів на користь Іншого, у основі чого лежить реальне ціннісне ставлення до нього або демонстрація його псевдоцінності.

Таблиця 2.14

Гендерно-динамічні показники домінуючої ціннісно-смысловій
спрямованості у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21		
	Стать	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
	Авторитарна	3,6	3,8	3,9	3,7	3,6	3,7	4,1	4,0	4,1

Види спрямованості	Маніпулятивна	4,0	4,1	3,9	3,9	4,1	3,7	4,1	4,1	4,1
	Альтероцентристська	4,2	4,0	4,4	4,5	4,2	4,7	4,0	3,7	4,1
	Конформна	4,1	4,3	4,1	4,3	4,0	4,5	4,0	4,6	3,7
	Індиферентна	3,4	3,6	3,3	3,3	3,7	2,9	3,6	3,5	3,6
	Діалогічна	0,2	0,1	0,3	0,2	0,1	0,3	0,1	0,02	0,2

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом.

Характерно, що явне домінування даних шкал спостерігається й у вибірці раннього юнацького віку. У зрілій же юності домінуючу позицію починає займати маніпулятивна спрямованість молоді. Разом з тим спостерігається зниження показників діалогічної спрямованості. Очевидно, що описані результати демонструють нам динаміку знецінення Іншого паралельно із зростанням власної самоцінності.

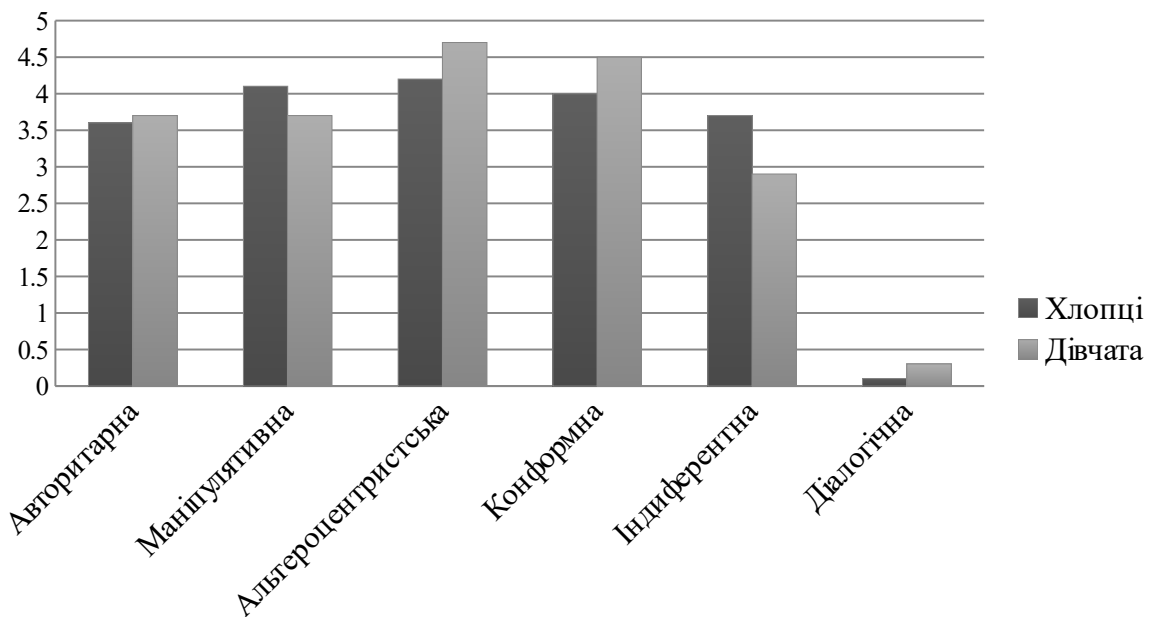

Рис. 2.1. Ціннісно-смілова спрямованість осіб раннього юнацького віку.

Аналіз гендерних особливостей ціннісно-смілової спрямованості показує, що у представників чоловічої статі юнацького віку домінуючими є конформна та маніпулятивна спрямованість, а у жіночій спостерігається явна перевага альтероцентристської (див. рис. 2.1 та рис. 2.2).

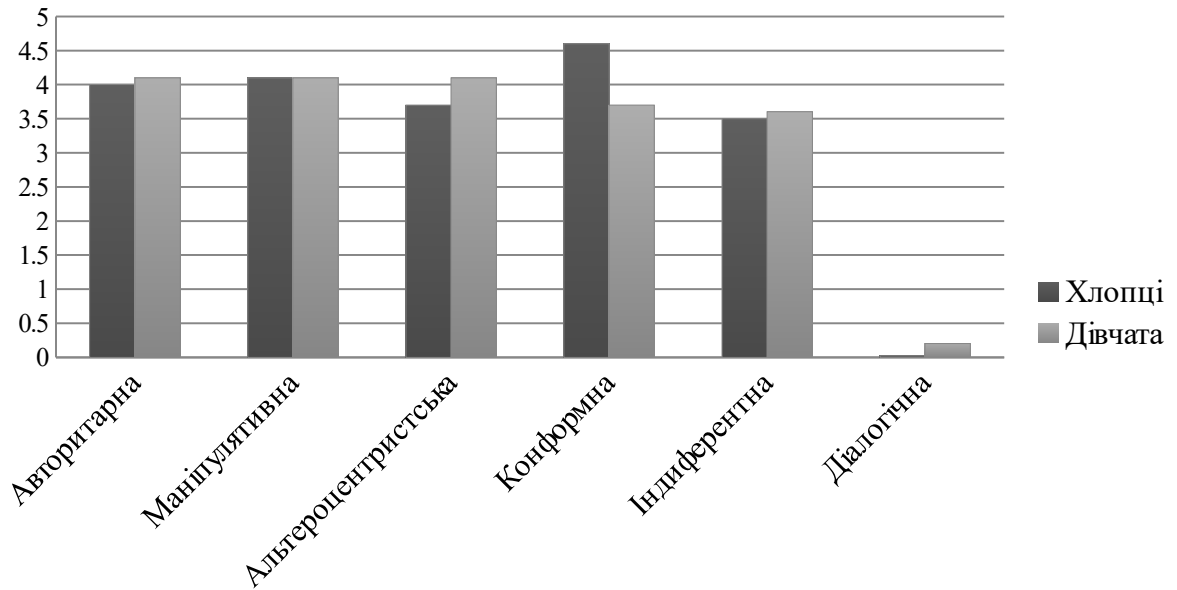

Рис. 2.2. Ціннісно-сміслова спрямованість осіб зрілого юнацького віку.

Характерно, що домінування альтероцентристської спрямованості у ранньому юнацькому віці виявлено в обох вибірках. Однак у зрілому юнацькому віці середній бал за даною шкалою стрімко знижується, поступаючись домінуючою позицією конформній спрямованості – у юнаків та зрівнюючись із авторитарною та маніпулятивною спрямованостями – у юнок. Відтак спостерігаємо зростання псевдоціннісного ставлення до Іншого з боку представників чоловічої статі та зростання власної самоцінності – з боку жіночої.

На останньому, *n'*ятому етапі нашого дослідження, вивчалися особливості конативного компонента міжособистісної взаємодії у юнацькому віці (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Гендерно-динамічні показники активності у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік	Стать	15–21			15–17			18–21		
			Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Власна активність	Екстремально низька	%	0,9	1,1	0,7	0,9	0,0	1,7	0,9	2,4	0,0
		\bar{x}	1,0	1,0	1,0	1,0	-	1,0	1,0	1,0	-
	Низька	%	13,7	16,1	12,0	10,0	9,8	10,2	17,2	23,8	14,6
		\bar{x}	2,8	2,7	2,9	2,8	2,6	3,0	2,8	2,8	2,8

Середня	%	53,1	44,1	59,4	52,7	45,1	59,3	53,4	42,8	59,4
	\bar{x}	4,6	4,7	4,6	4,6	4,6	4,6	4,7	4,7	4,7
Висока	%	27,4	35,5	21,8	31,8	43,1	22,0	23,3	26,2	21,6
	\bar{x}	6,2	6,2	6,3	6,1	6,1	6,1	6,4	6,4	6,4
Екстремально висока	%	4,9	3,2	6,1	4,6	2,0	6,8	5,2	4,8	5,4
	\bar{x}	8,2	8,3	8,1	8,2	8,0	8,2	8,2	8,5	8,0

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

У ході дослідження з'ясовано, що для досліджуваних юнацького віку найбільш притаманним є середній рівень власної активності у міжособистісній взаємодії. Він виявляється у кожного другого представника юності. Водночас майже третина респондентів продемонструвала високий рівень активності та лише сьома частини – низький. Таким чином, не зважаючи на те, що потреба у взаємодії з Іншим для сучасного юнацтва є мало вираженою, міжособистісна активність молоді в цілому залишається досить високою. Відтак, можемо констатувати, що Інший все ж залишається важливою частиною життя сучасної молоді людини.

Розгляд *динамічного аспекту* міжособистісної активності молоді дозволив констатувати тенденцію до її спаду в період зрілої юності. Зокрема, спостерігаємо значне зростання кількості представників другої групи досліджуваних, при зниженні чисельності четвертої. Такий стан речей є цілком закономірним для даного вікового періоду, про що ми вже неодноразово писали вище.

Якщо говорити про *гендерні особливості*, то можемо констатувати, що у представників чоловічої вибірки протягом юності спостерігається більш інтенсивна динаміка власної активності у міжособистісній взаємодії, порівняно з жіночою. Зокрема, у зрілому юнацькому віці чисельність юнаків із низьким рівнем активності зростає більше, ніж у двоє, що відбувається за рахунок зниження чисельності осіб із високим її рівнем. У дівчат вікова динаміка є досить незначною (коливання показників в межах п'яти відсотків).

Разом з тим, варто відзначити, що у період ранньої юності більш високий рівень міжособистісної активності виявлено у чоловіків, а у зрілій юності – у жінок.

Дослідження особливостей емоційної включеності у міжособистісну взаємодію показало, що для осіб юнацького віку притаманний весь спектр її можливих проявів: від надмірної емоційності до повної байдужості (див. табл. 2.16). Зокрема, близько чверті досліджуваних загальної вибірки демонструють високий і майже стільки ж середній рівні емоційної включеності; п'ята частина – низький, а шоста і десята частина опитуваних – екстремально високий та екстремально низький рівні відповідно.

Такі показники не є однаковими впродовж усього періоду юності. Якщо у ранньому юнацькому віці в цілому тенденції зберігаються, то у вибірці представників зрілого юнацького віку спостерігається суттєве зменшення кількості осіб з високим рівнем емоційної включеності при збільшенні майже вдвічі досліджуваних з екстремально високим її рівнем. Відтак, відсотковий показник представників різних рівнів емоційної включеності в міжособистісну взаємодію (крім екстремально низького) варіює в межах 2,5%. При цьому можемо говорити про тенденцію до зростання екстремальних показників емоційності у взаємодії в період зрілої юності, що є наслідком юнацького максималізму.

Таблиця 2.16

Гендерно-динамічні показники емоційності у міжособистісній взаємодії

Вибірка	Вік		15–21			15–17			18–21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Власна активність	Екстремально низька	%	11,1	6,4	14,3	10,0	2,0	17,0	12,1	11,9	12,1
		\bar{x}	0,6	0,5	0,7	0,8	1,0	0,8	0,5	0,4	0,6
	Низька	%	20,3	18,3	21,8	17,3	13,7	20,3	23,3	23,8	23,0
		\bar{x}	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5

	Середня	%	23,9	29,0	20,3	26,4	29,4	23,7	21,5	28,6	17,6
		\bar{x}	4,5	4,6	4,4	4,5	4,7	4,4	4,4	4,4	4,4
	Висока	%	28,3	24,7	30,8	34,5	37,2	32,2	22,4	9,5	29,7
		\bar{x}	6,5	6,6	6,4	6,5	6,6	6,4	6,5	6,7	6,4
	Екстремально висока	%	16,4	21,5	12,8	11,8	17,7	6,8	20,7	26,2	17,6
		\bar{x}	8,3	8,2	8,5	8,2	8,2	8,2	8,4	8,3	8,5

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Аналіз гендерних відмінностей показав, що для юнаків більшою мірою притаманним є середній рівень емоційної активності, а для юнок – високий. Найменш же вираженим для хлопців є екстремально низький рівень емоційної активності, а для дівчат – екстремально високий.

Дослідження проявів домінантності у поведінці юнацтва показало, що більшість досліджуваних проявляє середній її рівень, ще третина – високий та низький (див. табл. 2.17). Екстремально високий рівень домінантності спостерігається у кожного дванадцятого представника юнацького віку.

Характерною особливістю ранньої юності є досить високий показник екстремально високої домінантності (10,9%), який вдвічі знижується у зрілому юнацькому віці.

Таблиця 2.17

Гендерно-динамічні показники домінантності у міжособистісній взаємодії

Власна активність Вибірка	Вік	15–21			15–17			18–21		
		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Екстремальн о низька	%	0,9	1,1	0,8	-	-	-	1,7	2,4	1,3
	\bar{x}	1,0	1	1,0	-	-	-	1,0	1,0	1,0
Низька	%	15,9	17,2	15,0	17,3	19,6	15,3	14,6	14,3	14,9
	\bar{x}	2,6	2,6	2,5	2,4	2,5	2,2	2,8	2,8	2,8

Середня	%	58,8	66,7	53,4	55,4	64,7	47,4	62,1	69,0	58,1
	\bar{x}	4,5	4,5	4,6	4,6	4,4	4,7	4,5	4,5	4,5
Висока	%	16,4	9,7	21,0	16,4	9,8	22,0	16,4	9,5	20,3
	\bar{x}	6,2	6,3	6,2	6,3	6,4	6,3	6,2	6,2	6,1
Екстремальн о висока	%	8,0	5,3	9,8	10,9	5,9	15,3	5,2	4,8	5,4
	\bar{x}	8,6	8,6	8,5	8,4	8,3	8,4	8,8	9,0	8,7

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Говорячи про гендерні особливості доміантності, варто звернути увагу на те, що загалом, дівчата частіше за хлопців у своїй поведінці демонструють доміантність. Більше того, у ранньому юнацькому віці така тенденція є більш вираженою, ніж у зрілому. Так, у період ранньої юності високий рівень доміантності демонструють кожен десятий юнак і кожна п'ята дівчина (удвічі частіше), а екстремально високий – кожен сімнадцятий юнак і кожна шоста юнка (майже втричі частіше). У зрілому ж юнацькому віці кількість дівчат з екстремально високим показником доміантності знижується майже втричі, за рахунок чого статева диференціація на даному рівні зникає.

Відтак була встановлена ще одна особливість поведінкового компоненту: у період юності у дівчат спостерігається більш інтенсивна динаміка доміантності, порівняно з хлопцями.

Отже, у ході дослідження особливостей міжособистісної взаємодії у юнацькому віці усі три висунуті гіпотези були доведені. А саме: усі компоненти міжособистісної взаємодії мають свої вікові, гендерні та динамічні особливості, які слід враховувати при плануванні роботи психологами та педагогами, що працюють із особами юнацького віку.

2.3. Дослідження рівня розвитку інтегральної емпатії

Для аналізу результатів дослідження інтегративної емпатії у юнацькому віці усі респонденти були об'єднані у три групи:

– низькоемпатійних, до яких ми віднесли тих, хто за результатами діагностики має низький і дуже низький рівень розвитку інтегративної емпатії. Для останніх притаманними є прояви відкритої агресії, злорадства, злості, роздратування, байдужості до оточуючих, що репрезентуються у формі дисонансних та індіферентних емпатійних відносин. Низький рівень розвитку емпатії характеризує досліджуваного як схильного до встановлення пасивних, нестійко-негативних егоцентричних емпатійних відносин, які виникають у результаті співпереживання;

– середньоемпатійних, яких характеризують пасивні, нестійко-позитивні емпатійні відносини, що розвиваються на основі співчуття;

– високоемпатійних, яка включає осіб з високим та дуже високим рівнем розвитку емпатії. Високий рівень передбачає дієві, нестійко-позитивні емпатійні відносини, які характеризуються внутрішнім сприянням або реальній допомозі без шкоди для себе. Дуже високий рівень проявляється у альтруїстичній поведінці, яка обумовлює суб'єктивні дієві, стійко-позитивні емпатійні відносини.

Результати дослідження свідчать, що переважна більшість сучасного юнацтва є емпатійною, тобто проявляє середній (65,5%) та високий (16,8%) рівень розвитку емпатії (див. табл. 2.18). Низькоемпатійна ж молодь складає майже п'яту частину від усіх опитаних.

Таблиця 2.18

Гендерно-динамічні показники розвитку емпатійності у юнацькому віці

Вибірک	Вік	15–21			15–17			18–21				
		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д		
а	Стать											
	Рівень розвитку	Низький	%	17,7	25,8	12,03	20,0	29,4	11,9	15,5	21,4	12,2
			\bar{x}	17,0	14,9	20,4	16,2	15,2	18,4	17,8	14,4	21,1
	Середній	%	65,5	54,8	72,93	60,9	52,9	67,8	69,8	57,2	77,0	
		\bar{x}	38,3	38,7	38,9	38,4	37,6	39,0	38,3	40,0	57,2	
Високий	%	16,8	19,4	15,04	19,1	17,7	20,3	14,7	21,4	10,8		

емпатії		\bar{x}	55,3	55,6	55,0	56,0	56,8	55,4	54,4	54,4	54,4
---------	--	-----------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

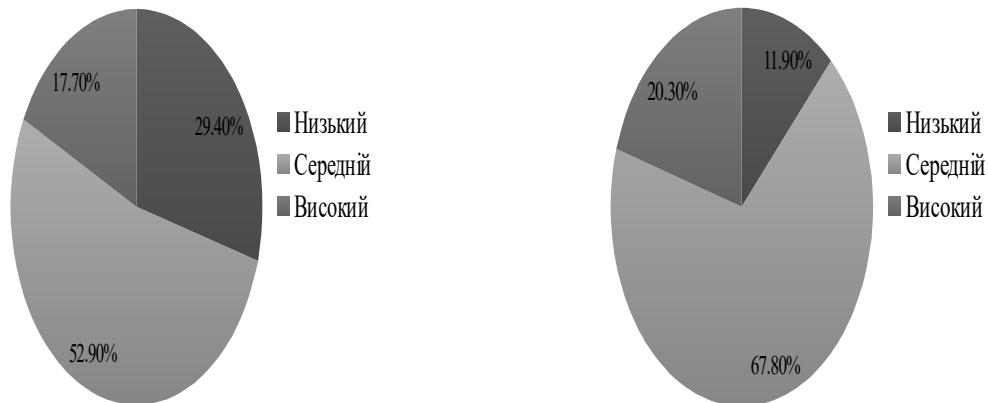
Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; \bar{x} – середній показник.

Слід зауважити, що у ранньому юнацькому віці відсоток низькоемпатійної молоді є дещо вищим, ніж на більш пізньому її етапі. Так, у кожного п'ятого представника ранньої юності діагностовано низький рівень розвитку інтегративної емпатії. У вибірці ж зрілого юнацького віку таких досліджуваних є трохи більше шостої частини, що може свідчити як про дозрівання морально-духовної сфери, так і про набуття досвіду вчування в Іншого.

Важливо, що у період зрілої юності спостерігається і зниження кількості високоемпатійної молоді. До того ж даний процес фактично дублює ситуацію з низькоемпатійними досліджуваними. Внаслідок цього майже на десять відсотків зростає кількість досліджуваних з середнім рівнем розвитку емпатії.

Водночас ранній юнацький вік характеризується наявністю більш вираженої гендерної диференціації показників емпатійності. Так у групу низькоемпатійного юнацтва увійшов майже кожен третій представник чоловічої вибірки (див. рис. 2.3) і лише кожна восьма представниця жіночої. У групи ж із середнім та високим рівнем розвитку емпатії дівчата потрапляли частіше за хлопців. Відтак можемо констатувати, що у ранньому юнацькому віці дівчата є більш емпатійними від хлопців.

Рівень емпатійності хлопців раннього юнацького віку Рівень емпатійності дівчат раннього юнацького віку

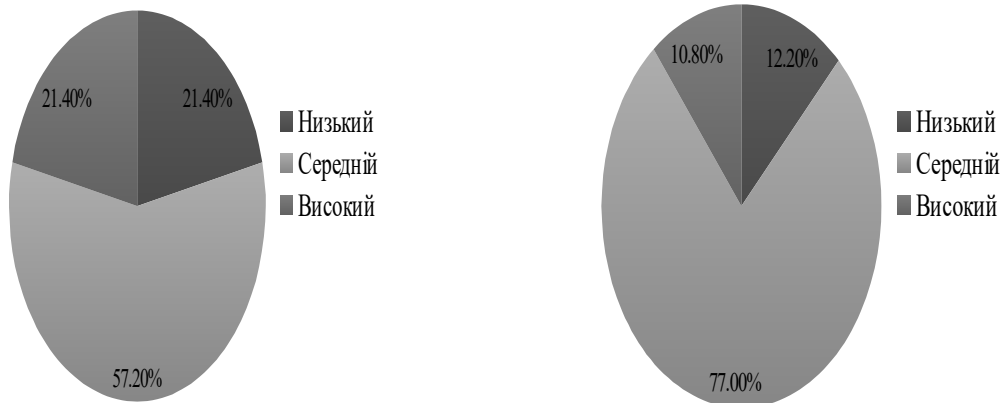

Р

ис. 2.3. Гендерні відмінності показників розвитку емпатії у ранньому юнацькому віці.

У зрілому юнацькому віці відсоток високо- та середньоемпатійних юнаків також поступається відповідним показникам їх ровесниць, що свідчить про більш високий рівень розвитку емпатії у дівчат, порівняно з хлопцями (див. рис. 2.4) і на даному етапі юності. При цьому мають місце якісні зміни їх емпатійності. Так, групу низькоемпатійних досліджуваних складає п'ята частина представників чоловічої вибірки і десята частина жіночої. Приблизно така ж ситуація і з групою високоемпатійних респондентів. Відтак, робимо висновок, що у період зрілої юності юнакам більшою мірою притаманними є дієві форми емпатійності (консонансні або дисонансні), а для дівчат – чуттєві.

Рівень емпатійності хлопців зрілого юнацького віку Рівень емпатійності дівчат зрілого юнацького віку

Р

ис. 2.4. Гендерні відмінності показників розвитку емпатії у зрілому юнацькому віці

Ще однією важливою особливістю розвитку емпатії у юнацькому віці, що була виявлена у ході дослідження, є інтенсивна (скачкоподібна) динаміка при переході від ранньої до зрілої юності у дівчат і помірна (плавна) – у хлопців.

2.4. Виявлення особливостей, закономірностей та механізмів репрезентації емпатії у показниках структурних компонентів міжособистісної взаємодії

Наступний етап нашого дослідження передбачав розв'язання наступних завдань:

1. Довести наявність взаємозв'язку усіх компонентів міжособистісної взаємодії з інтегральною емпатією методом лінійної кореляції Пірсона.
2. Довести детермінуючий вплив емпатії на різні компоненти міжособистісної взаємодії шляхом виявлення достовірних відмінностей між показниками досліджуваних з різними рівнями емпатійності.

У ході емпіричної перевірки наявності взаємозв'язку між показниками когнітивного компоненту міжособистісної взаємодії та емпатійності було виявлено (див. табл. 2.19), що емпатія достовірно взаємопов'язана лише з когнітивними стилями психологічної спрямованості ($r=0,257$; $p\leq 0,001$).

Таблиця 2.19

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками інтегральної емпатії та когнітивних стилів

Когнітивні стилі міжособистісної взаємодії	Вік	15–21	15–17	18–21
	Стать			
Когнітивні стилі психологічної дистанції	Х			
	Д	-0,192**	-0,365***	
	Р		-0,228**	
Когнітивні стилі психологічної позиції	Х			
	Д		-0,368***	
	Р		-0,228**	
Когнітивні стилі психологічної спрямованості	Х	0,231**	0,237*	0,267*
	Д	0,281**	0,483****	
	Р	0,257****	0,369****	

Примітки: 1). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2)* – $p\leq 0,1$; ** – $p\leq 0,05$; *** – $p\leq 0,01$; **** – $p\leq 0,001$.

Зокрема, констатовано, що для високоемпатійного юнацтва характерною є конструктивна когнітивна спрямованість, що проявляється у самостійній оцінці емпатогенної ситуації безвідносно до оцінок соціуму. Для юнаків з середнім рівнем розвитку емпатії притаманною є конформістська когнітивна спрямованість, а для низькоемпатійних – нонконформістська. Цілком очевидно, що для людини, яка здатна глибоко проникнутися внутрішнім станом іншого, тонко відчутти його настрої, переживання, збагнути їх причини та передбачити наслідки, оціночні ставлення інших

людей, не матимуть жодного значення. Джерелом інформації щодо емпатогенної ситуації та її учасників у високоемпатійної особистості є власні переживання та відчуття. Й саме вони піддаються всесторонній когнітивній переробці.

Юнаки ж, у яких здатність до емпатії розвинена не так сильно, будуть налаштовані на пошук інформації у Інших. Відповідно й при її переробці, переосмисленні, оцінці орієнтуватимуться на позицію останніх. Власне це й зумовлює їх конформістську когнітивну спрямованість.

Що стосується низькоемпатійних, то такі особистості взагалі не налаштовані на Інших і тому або переключають увагу з емпатогенної ситуації на щось інше, або «застрягають» на переживаннях, що виникають на підставі проєкції себе на місце об'єкта емпатії. Зрозуміло, що таким людям не потрібні інші, тому вони абстрагуються від них, що й обумовлює нонконформістську когнітивну спрямованість.

Аналіз гендерних особливостей, з одного боку, дозволив констатувати, що описані вище особливості є справедливими як для юнаків, так і для юнок. З іншого ж – дозволив виявити обернений достовірний взаємозв'язок емпатійності з когнітивними стилями психологічної дистанції ($r = -0,192$; $p \leq 0,05$) у дівчат. Логічно, що для юнок, які мають високий рівень розвитку емпатії і здатні до «прийняття ролі іншої людини» через «уявне перевтілення», «інтроєкцію», «прийняття точки відліку іншого» [24], Інший сприймається не кимось недосяжним і незбагненим, а таким, якого легко відчутти й зрозуміти. Звідси й когнітивна орієнтація на мінімізацію психологічної дистанції (зближення). Натомість низькоемпатійні дівчата, яким властиво зосереджуватися на власних переживаннях, мусять дистанціюватися від емпата. Адекватно ж сприймають психологічну дистанцію між собою та об'єктом емпатії середньоемпатійні дівчата, адже саме цей рівень розвитку емпатійності передбачає чітку диференціацію переживань емпата і власних переживань.

Якщо ж розглядати вікові особливості, то легко помітити, що у ранньому юнацькому віці емпатія корелює з усіма діагностованими когнітивними стилями. Щоправда, це стосується більшою мірою дівчат. На даному віковому етапі у них констатовано статистично значущий взаємозв'язок ще й з когнітивними стилями психологічної позиції ($r = -0,368; p \leq 0,01$). Так, високий рівень розвитку емпатії, що нерідко передбачає нівелювання власних інтересів задля задоволення потреб іншого, обумовлює когнітивну орієнтованість на поступливу позицію. Й навпаки – конфронтаційна позиція є досить прогнозованою для низькоемпатійних осіб, адже у випадку конфлікту інтересів такі люди не зважають на потреби інших, що може викликати обурення у решти учасників емпатогенної ситуації. Середньоемпатійні ж юнки характеризуються асертивною когнітивною позицією.

У зрілому юнацькому віці інтегральна емпатія корелює лише з когнітивними стилями психологічної спрямованості ($r = 0,267; p \leq 0,10$), й до того ж лише у хлопців. Важливим є те, що даний взаємозв'язок є стійким на усіх етапах юності.

Таким чином, нами було підтверджено наявність взаємозв'язків між різними когнітивними стилями міжособистісної взаємодії та емпатійністю особистості. Щоб довести обумовлюючу роль останньої, ми аналізували достовірні відмінності між показниками когнітивних стилів осіб з високим, середнім та низьким рівнями розвитку емпатії. Аналіз відбувався з урахуванням гендерних та вікових особливостей (див. табл. 2.20).

Так, у процесі дослідження у дівчат раннього юнацького віку виявлено, що емпатія є чинником усієї системи когнітивних стилів. Зокрема, зафіксовано достовірні відмінності між показниками стилів психологічної

Таблиця 2.20

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників когнітивних стилів міжособистісної взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

Вік	15–17			18–21			15–21		
Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Когнітивні стилі психологічної дистанції									
BE-CE		3,773** *	2,649** *					2,887** *	
BE-HE		2,229**						2,488**	
CE-HE									
Когнітивні стилі психологічної позиції									
BE-CE		4,142** *	2,161**						
BE-HE		2,469**						2,358**	
CE-HE					2,045**				
Когнітивні стилі психологічної спрямованості									
BE-CE		2,098**	1,680*						2,020**
BE-HE		3,162** *	3,410** *	2,179**			2,529**		3,052**
CE-HE		2,074**	2,654** *						

Примітки. 1). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). BE- досліджувані з високим рівнем розвитку емпатії, CE – досліджувані з середнім рівнем розвитку емпатії, HE – досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії. 3). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

дистанції високоемпатійних та середньоемпатійних ($t=3,77$; $p \leq 0,01$) й високоемпатійних та низькоемпатійних ($t=2,229$; $p \leq 0,05$) досліджуваних; показниками стилів психологічної позиції високоемпатійних та середньоемпатійних ($t=4,142$; $p \leq 0,01$) й високоемпатійних та низькоемпатійних ($t=2,469$; $p \leq 0,05$) респондентів; показниками стилів психологічної спрямованості високоемпатійних та середньоемпатійних ($t=2,098$; $p \leq 0,05$), високоемпатійних та низькоемпатійних ($t=3,162$; $p \leq 0,01$) і середньоемпатійних та низькоемпатійних ($t=2,074$; $p \leq 0,05$) досліджуваних. У їх же ровесників – хлопців когнітивні стилі міжособистісної взаємодії від рівня емпатійності не залежать.

У зрілому юнацькому віці у юнаків виявлено достовірні відмінності між показниками стилів психологічної спрямованості у високоемпатійних та низькоемпатійних досліджуваних ($t=2,179$; $p\leq 0,05$), а у юнок – між показниками стилів психологічної позиції у досліджуваних з середнім та низьким рівнем розвитку інтегральної емпатії ($t=2,045$; $p\leq 0,05$).

Відтак, можемо констатувати, що високий рівень інтегральної емпатії у дівчат раннього юнацького віку може впливати на їх когнітивну орієнтацію на встановлення психологічної близькості, зайняття поступливої позиції та конструктивну спрямованість. У період же зрілої юності емпатійність обумовлює лише когнітивний стиль психологічної позиції. У юнаків зрілого юнацького віку високий рівень інтегральної емпатії обумовлює когнітивну спрямованість на конструктивну взаємодію, а низький рівень емпатійності – спрямованість на нонконформізм.

Таким чином, можемо вважати, що емпатійність дійсно є важливим чинником когнітивних стилів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці, однак її вплив має деякі вікові та гендерні особливості.

Подібні результати були отримані і при аналізі взаємозв'язків між показниками емпатійності та емоційного компоненту міжособистісної взаємодії. Зокрема, було виявлено (див. табл. 2.21) достовірний взаємозв'язок між інтегральною емпатією та гармонійністю ($r=-0,119$; $p\leq 0,1$), емоційною модальністю ($r=0,383$; $p\leq 0,001$) та емоційною незрілістю ($r=-0,219$; $p\leq 0,001$), а саме такими показниками останньої як неуміння керувати емоціями, дозувати їх ($r=-0,186$; $p\leq 0,01$), негнучкістю, нерозвинутістю, невиразністю емоцій ($r=-0,226$; $p\leq 0,001$).

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що в особистостях юнацького віку з високим рівнем емпатійності переважають кон'юктивні переживання та оптимістичний емоційний фон взаємодії. Дійсно, глибоке проникнення у емоційні стани Іншого, на яке здатна високоемпатійна особистість, призводить до переживання чужих емоцій як власних. Звідси й відчуття емоційної близькості з емпатом та оптимістичний фон їх взаємодії. Особи ж з

Таблиця 2.21

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатії та емоційним компонентом

Показники емоційного компоненту	Вік Стат	15–21	15–17	18–21
Невміння керувати емоціями, дозувати їх	X	-0,168*		
	Д	-0,213**	-0,335***	
	P	-0,186***	-0,265***	
Неадекватний прояв емоцій	X			
	Д			
	P			
Негнучкість, нерозвинутість, невиразність емоцій	X	-0,31***	-0,404***	
	Д			
	P	-0,226****	-0,321****	
Домінування негативних емоцій	X		-0,260*	
	Д		-0,262**	0,222*
	P		-0,291***	0,173*
Небажання зближатися з людьми на емоційній основі	X			
	Д			
	P		-0,199*	
Емоційна незрілість	X	-0,23**	-0,306**	
	Д	-0,186**	-0,387***	
	P	-0,219****	-0,359****	
Емоційна включеність	X			
	Д			
	P			

Продовж. табл. 2.21

Емоційна модальність	X	0,375****	0,446***	0,282*
	Д	0,381****	0,406***	0,338***

	Р	0,383****	0,451****	0,307***
Гармонійність	Х			
	Д	-0,189**	-0,366***	
	Р	-0,119*	-0,202**	

Примітки. 1). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

низьким рівнем емпатійності, які не переймаються переживаннями інших, схильні до диз'юнктивних переживань, що зумовлює песимістичний фон взаємодії. Емоційний стан Іншого у середньоемпатійних юнаків та дівчат не викликає надмірного дискомфорту, відтак переживання таких суб'єктів емпатії є досить гармонійними, а загальний емоційний фон міжособистісної взаємодії є адекватним ситуації. Крім того, чим вищим є рівень емпатійності особистості, тим вищою є її емоційна зрілість та/або навпаки.

Усі виявлені взаємозв'язки мають свої гендерні та вікові особливості. Так, у ранньому юнацькому віці інтегральна емпатія корелює:

а) у юнаків – з негнучкістю, нерозвинутістю, невизначеністю емоцій ($r = -0,404$; $p \leq 0,01$);

б) у дівчат – з неумінням керувати емоціями, дозувати їх ($r = -0,335$; $p \leq 0,01$), гармонійністю ($r = -0,366$; $p \leq 0,01$);

в) у обох статей – з домінуванням негативних емоцій, емоційною незрілістю та емоційною модальністю.

Крім того, виявлено, що у ранньому юнацькому віці схильність до неадекватного прояву емоцій та рівень емоційної включеності з емпатійністю не пов'язані.

У зрілому ж юнацькому віці кількість кореляційних зв'язків між емпатією та показниками емоційного компоненту міжособистісної взаємодії значно скорочується. Зокрема, у період зрілої юності виявлено достовірний взаємозв'язок у дівчат – між інтегральною емпатією і домінуванням

негативних емоцій ($r=0,222$; $p \leq 0,1$), та у обох статей – між інтегральною емпатією та емоційною модальністю ($r=0,307$; $p \leq 0,01$).

Виявивши наявність взаємозв'язків, порівнювались показники емоційного компоненту високоемпатійних, середньоемпатійних та низькоемпатійних досліджуваних (див. табл. 2.22).

Таблиця 2.22

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників емоційного компоненту міжособистісної взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

Вік	15–17			18–21			15–21		
Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Невміння керувати емоціями, дозувати їх									
BE-CE					2,687**				
BE-HE	2,203**		2,931**		2,567**		2,191**		
CE-HE			2,066**				1,781*		1,873*
Неадекватний прояв емоцій									
BE-CE									
BE-HE			1,928*						
CE-HE		2,115*	2,679**						2,087**
Негнучкість, нерозвинутість, невиразність емоцій									
BE-CE									
BE-HE	2,674**		2,561**				2,892***		2,476**
CE-HE	2,072**		2,557**				1,786*		2,835**
Домінування негативних емоцій									
BE-CE					2,218*				
BE-HE			1,679*		2,843*			1,711*	
CE-HE								1,946*	

Продовж. табл. 2.22

Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі

BE-CE	2,467**	1,197*							
BE-HE									
CE-HE	2,821**				2,198*		2,054*		1,998**
Емоційна зрілість									
BE-CE					4,724***	3,825**		4,652***	3,545***
					*	*		*	*
BE-HE			2,072**		9,174***	3,867***	2,887**	3,148**	4,014***
					*	*		*	*
CE-HE	1,929*						1,613*		
Емоційна включеність									
BE-CE					6,903***	2,954**		2,067*	1,634*
					*	*		*	
BE-HE					5,538***	3,009**		1,746*	2,171*
					*	*			*
CE-HE									
Емоційна модальність									
BE-CE		3,739**	3,287**	1,912*	2,309**	3,194**	2,359**	4,832***	4,752***
		*	*			*		*	*
BE-HE	3,578**	2,739**	4,721***	2,076*	2,361**	3,198**	3,993***	3,761**	5,707***
	*		*			*	*	*	*
CE-HE	2,882**		3,449**				2,611**		2,658**
	*		*						*
Гармонійність									
BE-CE		3,204**	2,235*					2,05**	
		*	*					*	
BE-HE		1,967*							
CE-HE									

Примітки. 1). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом . 2). BE- досліджувані з високим рівнем розвитку емпатії, CE – досліджувані з середнім рівнем розвитку емпатії, HE – досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії.
3). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Аналіз достовірних відмінностей дозволив виявити вікові та гендерні особливості емпатійності, як чинника емоційного компоненту міжособистісної взаємодії.

Так, у ранньому юнацькому віці від рівня розвитку емпатії можуть залежати:

- а) уміння керувати емоції та дозувати їх, гнучкість, розвиненість та виразність емоцій, емоційна зрілість та емоційна модальність – у юнаків;
- б) адекватність прояву емоцій, емоційна модальність та гармонійність – у дівчат;
- в) бажання зближуватися з людьми на емоційній основі – у представників обох статей.

Взагалі від емпатійності у період ранньої юності не залежить лише емоційна включеність у міжособистісну взаємодію.

У зрілій юності емпатія може детермінувати:

- а) емоційну модальність – у юнаків;
- б) уміння керувати емоціями та дозувати їх, домінування негативних емоцій, бажання зближуватися з людьми на емоційній основі, емоційну зрілість, включеність, модальність – у дівчат.

Відсутній обумовлюючий вплив емпатії на адекватність прояву емоцій, їх гнучкість, розвиненість, виразність та гармонійність.

Таким чином, можемо констатувати, що емпатійність є чинником усіх показників емоційного компоненту міжособистісної взаємодії. Разом з тим, виявлено вікову та гендерну диференціацію впливу емпатії: для юнаків він є більш вираженим у період ранньої юності, а для дівчат – у зрілому юнацькому віці. Якщо ж говорити загалом, то в період раннього юнацького віку вплив емпатії на міжособистісну взаємодію є більш вираженим порівняно зі зрілою юністю.

На наступному етапі дослідження перевірялася наявність достовірних взаємозв'язків між показниками інтегральної емпатії з показниками мотиваційного компоненту в юнацькому віці в цілому. У ході аналізу було

Таблиця 2.23

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатії та мотиваційної орієнтації у юнацькому віці

Показники мотиваційного компоненту		Вік	15–21	15–17	18–21
		Стать			
Мотиваційна орієнтація	Егоїстична	Чол.	-0,229**	-0,435***	
		Жін.	-0,194**	-0,254*	
		Разом	-0,219****	-0,384****	
	Афіліативна	Чол.	0,253**	0,565****	
		Жін.	0,285****	0,572****	
		Разом	0,278****	0,582****	
	Ситуативна	Чол.		-0,261*	
		Жін.	-0,229***	-0,481****	
		Разом	-0,151**	-0,350****	
Потреба у взаємодії		Чол.	0,234**	0,445***	
		Жін.	0,336****	0,643****	
		Разом	0,286****	0,500****	
Цільова спрямованість	На соціальне схвалення	Чол.	0,197**		0,295*
		Жін.			
		Разом	0,146**	0,170*	
	На безконфліктну взаємодію	Чол.			
		Жін.			
		Разом			

Примітка. * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

виявлено (див. табл. 2.23) наявність достовірного взаємозв'язку між показниками інтегральної емпатії та мотиваційної орієнтації (егоїстичної ($r = -0,219$; $p \leq 0,001$), афіліативної ($r = 0,278$; $p \leq 0,001$) й ситуативної ($r = -0,151$; $p \leq 0,05$), рівнем розвитку потреби у взаємодії ($r = 0,286$; $p \leq 0,001$) й цільової спрямованості на соціальне схвалення ($r = 0,146$; $p \leq 0,05$). Зокрема, чим вищим буде рівень розвитку інтегральної емпатії особистості, тим більш вираженою буде її афіліативна мотиваційна орієнтація. Й навпаки – чим

нижчим буде рівень емпатійності особистості, тим більш вона проявлятиме егоїстичні мотиви у взаємодії або керуватиметься ситуативною мотиваційною орієнтацією. Це пов'язуємо з самою сутністю емпатії: проникаючи у внутрішній світ Іншого, у емпатуючого виникає потреба взаємодіяти з ним – сприяти або протидіяти. Якщо ж таке проникнення не відбувається, то й спонуки задовольняти чийсь потреби не виникає. Відтак поведінка низькоемпатійної особистості регулюватиметься егоїстичними мотивами.

Таким чином, нами був виявлений достовірний взаємозв'язок інтегральної емпатії з усіма показниками мотиваційного компоненту. Встановлено, що даний зв'язок практично не має гендерної диференціації.

Виключенням є взаємозв'язок емпатії з ситуативною мотиваційною орієнтацією, який був виявлений лише у представниць жіночої статі ($r = -0,229$; $p \leq 0,01$) та з цільовою спрямованістю на соціальне схвалення, що констатовано лише у юнаків ($r = 0,197$; $p \leq 0,05$). Очевидно, що високоемпатійні дівчата мають сталу афіліативну мотиваційну орієнтацію, в той час, коли їх ровесники орієнтуються по ситуації не залежно від рівня їх емпатійності. Разом з тим високоемпатійні хлопці, які, з-поміж іншого, здатні чітко відчувати, що іншим подобається, а що ні, часто використовують це задля підвищення власної атрактивності. Звідси і їх цільова спрямованість на соціальне схвалення. Характерно, що дана особливість з'являється у юнаків у період зрілої юності, коли для них особливого значення набуває потреба справити враження на оточуючих.

Варто відзначити, що цільова спрямованість на соціальне схвалення у юнаків є єдиним мотиваційним корелятом емпатії у період зрілої юності. Пояснюємо це з трансформацією ціннісно-сміслової сфери, яка відбувається на більш пізньому періоді юності. Очевидно, що переосмислення власного життя, пошук його сенсу призводить до появи нових цінностей, переконань, ідеалів. Відповідно до них змінюється й уся мотиваційна сфера. Вона набуває певної статичності, внаслідок чого зростає її толерантність до тимчасових чуттєвих поривів, які можуть з'являтися як реакція на емпатогенну ситуацію.

Аналіз достовірних відмінностей між досліджуваними показниками мотиваційного компоненту високоемпатійних, середньоемпатійних та низькоемпатійних досліджуваних дозволив виявити вікові та гендерні особливості емпатійності, як чинника емоційного компоненту міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.24).

Так, у ранньому юнацькому віці від рівня розвитку емпатії може залежати:

Таблиця 2.24

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників мотиваційного компоненту міжособистісної взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

Вік	15–17			18–21			15–21		
Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Егоїстична мотиваційна орієнтація									
BE-CE	2,098**		2,574**				1,733*		
BE-HE	3,024**		3,162***				2,091**		2,416**
CE-HE								2,185**	1,728*
Афілятивна мотиваційна орієнтація									
BE-CE	1,913*	3,174***	3,557***		3,408**	2,162*			
BE-HE	3,433**	4,73****	5,910****				1,840*	2,668**	3,148****
CE-HE	2,212**	2,325**	3,438***		2,878**	2,189*	1,983*	3,796****	4,107****

Продовж. табл 2.24

Ситуативна мотиваційна орієнтація									
BE-CE		2,661**	2,861**						
BE-HE	1,931*	6,055****	4,056****					2,779****	2,610**
		*	*						

CE-HE		4,716*** *	2,331**					2,578**	2,428**
Потреба у взаємодії									
BE-CE	3,042* *	4,046*** *	4,872*** *				2,879** *	2,696**	3,883*** *
BE-HE		6,851*** *	2,231**					4,243*** *	
CE-HE		3,614*** *		2,008 *				2,809***	
Цільова спрямованість на соціальне схвалення									
BE-CE		3,947***	2,037**	2,842* *				2,064**	2,237**
BE-HE									
CE-HE		2,134**							
Цільова спрямованість на безконфліктну взаємодію									
BE-CE		1,792*							
BE-HE									
CE-HE									

Примітки. 1) X – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). BE- досліджувані з високим рівнем розвитку емпатії, CE – досліджувані з середнім рівнем розвитку емпатії, HE – досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії. 3). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

а) у хлопців – мотиваційна орієнтація особистості (афіліативна, егоїстична чи ситуативна) та розвиток потреби у міжособистісній взаємодії;

б) у дівчат – усі досліджувані показники мотиваційного компоненту: розвиток потреби у міжособистісній взаємодії, мотиваційна орієнтація та цільова спрямованість.

У зрілому ж юнацькому віці рівень розвитку емпатії може впливати на:

а) потребу у міжособистісній взаємодії та цільову спрямованість на соціальне схвалення – у юнаків;

б) на цільову спрямованість на безконфліктну взаємодію – у дівчат.

Зважаючи на описані вище особливості, можемо стверджувати, що емпатія є чинником усіх показників мотиваційного компоненту

міжособистісної взаємодії лише в період ранньої юності. Очевидно, що у зрілому юнацькому віці мотиваційна сфера особистості зазнає трансформацій, внаслідок чого змінюються і її детермінанти.

На наступному етапі дослідження аналізувалися взаємозв'язки інтегральної емпатії та її форм з показниками ціннісно-смиислового компоненту міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.25). У ході аналізу результатів загальної вибірки було виявлено достовірний взаємозв'язок інтегральної емпатії з усіма показниками ціннісно-смиислового компоненту міжособистісної взаємодії. Так, розвиток емпатійності знаходиться у прямому зв'язку з альтероцентристською ($r=0,348; p\leq 0,001$), конформною ($r=0,199; p\leq 0,01$) та діалогічною ($r=0,12; p\leq 0,1$).

Дійсно, оскільки високоемпатійна особистість характеризується здатністю тонко відчувати внутрішній стан Іншого, а інтенсивні неприємні переживання останнього викликають сильний внутрішній дискомфорт емпатуючого, то цілком закономірним є ціннісне ставлення до об'єкта емпатії в цілому та його добробуту зокрема. Очевидно, що залежно від ситуації взаємодії та системи особистісних якостей суб'єкта емпатії таке ставлення може проявлятися у вигляді альтероцентристської, конформної або діалогічної ціннісно-смиислової спрямованості. І навпаки – низькоемпатійна особистість, для якої переживання Іншого лишаються майже не поміченими, у взаємодії цінує лише власний комфорт, який залежить виключно від задоволення власних потреб. Тому цілком закономірним є знецінене ставлення до Іншого, що може проявлятися у вигляді авторитарної ($r=-0,204; p\leq 0,01$), маніпулятивної ($r=-0,218; p\leq 0,001$) або індиферентної ($r=-0,191; p\leq 0,01$) спрямованості.

Таблиця 2.25

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатії та ціннісно-смиислового компоненту

Показники ціннісно-смиислового компоненту	Вік			
	Стать	15–21	15–17	18–21

Авторитарна	X	-0,208**	-0,234*	
	Д	-0,218**	-0,386***	
	Р	-0,204***	-0,29***	
Маніпулятивна	X	-0,176*		-0,337**
	Д	-0,267***	-0,244*	-0,289**
	Р	-0,218****		-0,307***
Альтероцентристська	X	0,389****	0,233*	0,630****
	Д	0,334****	0,469****	
	Р	0,348****	0,351****	0,351****
Конформна	X	0,234**	0,354**	
	Д	0,172**		0,255**
	Р	0,199***	0,252***	
Індиферентна	X	-0,253**	-0,313**	
	Д			
	Р	-0,191***	-0,283***	
Діалогічна	X			
	Д	0,149*	0,223*	
	Р	0,12*	0,173*	
Діалогічність стосунків	X	0,277***	0,351**	
	Д	0,381****	0,501****	0,214*
	Р	0,333****	0,449****	0,194**

Примітки. 1) X – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2) * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

До того ж необхідно зауважити, що емпатійність корелює з діалогічною спрямованістю – лише у дівчат, а з індиферентною – здебільшого у юнаків. Припускаємо, що дана особливість пов'язана з тим, що для дівчат більшою мірою притаманним є чуттєвий аспект прояву емпатії (емпатійне

проникнення, на якому, власне, і базується діалогічна взаємодія), а для хлопців – дієвий (співучасть, як показник небайдужого ставлення).

Якщо ж говорити про вікові особливості гендерної диференціації взаємозв'язків, то на вибірці раннього юнацького віку було виявлено, що корелятами емпатії є:

а) авторитарна та альтероцентристська ціннісно-смилова спрямованість у представників обох статей;

б) маніпулятивна та діалогічна спрямованість – лише у дівчат;

в) конформна та індіферентна спрямованість – у хлопців.

У зрілому юнацькому віці виявлено, що:

а) як у хлопців, так і у дівчат зникають взаємозв'язки між авторитарною та індіферентною ціннісно-смиловою спрямованістю та показниками інтегральної емпатії;

б) у дівчат зберігаються, а у представників чоловічої вибірки з'являються негативні кореляційні зв'язки емпатійності з маніпулятивною спрямованістю;

в) альтероцентристська спрямованість залишається корелятом емпатії лише у юнаків, а конформна – лише у дівчат.

Як бачимо, у зрілому юнацькому віці взаємозв'язок емпатійності з ціннісно-смиловим компонентом послаблюється (як це відбувається у всіх попередньо розглянутих компонентах міжособистісної взаємодії).

Порівняння показників високоемпатійних, середноемпатійних та низькоемпатійних юнаків та дівчат (див. табл. 2.26) дозволило констатувати, що у ранньому юнацькому віці емпатія може бути чинником:

а) у хлопців – усі типи ціннісно-смилової спрямованості, крім маніпулятивної;

б) у дівчат – усі типи ціннісно-смилової спрямованості, крім конформної та індіферентної.

У період зрілої юності виявлено:

а) відсутність впливу емпатії на авторитарну, конформну та індіферентну ціннісно-сміслову спрямованість;

б) вплив емпатії на маніпулятивну та діалогічну спрямованість у дівчат.

Таблиця 2.26

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників ціннісно-сміслового компоненту міжособистісної взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

Вік	15–17			18–21			15–21		
Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Авторитарна									
BE-CE		2,438**						2,975***	2,093**
BE-HE		3,847**	3,464***					2,443**	2,905***
	2,320*								
CE-HE	*	2,28**	2,835***						
Маніпулятивна									
BE-CE		2,947**						2,502**	1,754*
		*						3,282***	
BE-HE					2,962**	2,986***		*	3,046***
					3,872**				
CE-HE					*	2,304**		1,824*	2,061**
Альтероцентристська									
BE-CE		2,032*		2,389**				2,023*	2,228**
		3,397**		4,296**		4,062***	3,437**	4,264***	5,432***
BE-HE		*	3,277***	*	2,877**	*	*	*	*
	2,432*			3,443**	3,246**	4,055***	3,339**	4,085***	5,261***
CE-HE	*	2,445**	3,285***	*	*	*	*	*	*
Конформна									
BE-CE									
BE-HE	1,985*		1,958*						1,889*
	2,056*								
CE-HE	*		1,821*					3,667***	

Продовж. табл. 2.26

Індіферентна

BE-CE									
BE-HE	1,736*		1,859*				2,367**		1,810*
CE-HE			1,705*						
Діалогічна									
BE-CE					2,141**				
BE-HE		1,827*	1,943*						
CE-HE	1,803*		2,891***				1,768*		
Діалогічність стосунків									
BE-CE		2,788**	2,205**	1,78*		2,088**	1,698*	2,847***	3,163***
			4,243***				3,073**		4,356***
BE-HE	2,482**	2,815**	*	1,784*		1,693*	*	2,782***	*
	2,343*								
CE-HE	*		3,179***				1,995*		2,403**

Примітки. 1) Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). BE- досліджувані з високим рівнем розвитку емпатії, CE – досліджувані з середнім рівнем розвитку емпатії, HE – досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії. 3). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

На останньому етапі дослідження аналізувалися особливості взаємозв'язку конативного компоненту міжособистісної взаємодії з емпатійністю. У ході аналізу показників загальної вибірки було виявлено (див. табл. 2.27):

а) відсутність взаємозв'язку між показниками власної активності у міжособистісній взаємодії та емпатією. Це означає, що кількість особисто ініційованих контактів не залежить від емпатійності особистості. Однак рівень розвитку інтегральної емпатії взаємопов'язані з рівнем поведінкової активності інших щодо встановлення контактів. Припускаємо, що чим вищими є рівень емпатійності, тим вищою буде його атрактивність, що й зумовлює підвищення поведінкової активності інших у встановленні міжособистісних

Таблиця 2.27

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатії та конативного компоненту

Показники ціннісно-смиислового компоненту	Вік Стать	15–21	15–17 вік	18–21 вік
Активна включеність	X			
	Д			
	Р			
Пасивна включеність	X	0,194*	0,311**	
	Д		0,222*	
	Р	0,119*	0,267***	
Контроль Іншого	X			
	Д	-0,167*	-0,306**	
	Р	-0,137**	0,267**	
Контрольованість Іншим	X		0,245*	-0,308**
	Д		-0,306***	
	Р			-0,177*
Суб'єктна чуттєвість	X			
	Д			-0,237**
	Р		0,200**	
Чуттєвість Іншого	X	0,218**		0,274*
	Д		0,234*	
	Р	0,154**	0,232**	
Домінантність	X			
	Д	-0,17*	-0,260**	
	Р			

Примітки. 1) X – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

контактів з ним. Відтак, впливаючи на соціальну привабливість особистості, емпатія може обумовлювати обсяг міжособистісних взаємодій;

б) обернений достовірний взаємозв'язок між показниками доміантності у поведінці та емпатії ($r = -0,137$; $p \leq 0,05$). Таким чином, менш розвиненою є емпатійність, тим більш вираженою буде доміантність в

поведінці. І навпаки – високий рівень інтегральної емпатії обумовлює прагнення особистості розбудувати взаємодію з Іншими на засадах поваги до нього, визнання його самоцінності, самобутності та достатньої компетентності, щоб самостійно приймати будь-які рішення;

в) відсутність взаємозв'язку між емоційною дистанцією та емпатійністю особистості. Це пояснюємо тим, що при встановленні близьких довірливих стосунків суттєву роль відіграють психологічні якості та особливості Іншого, якому можна було б відкритися, або навпаки, варто було б дистанціюватися. Тому підтвердженням є виявлений позитивний взаємозв'язок показників емпатії з чуттєвістю інших ($r=0,154; p \leq 0,05$) й обернений з показниками індиферентності ($r=-0,131; p \leq 0,05$).

Виявлені особливості мають деякі вікові та гендерні відмінності.

Зокрема, у ранньому юнацькому віці було виявлене, що:

а) зі зростанням рівня емпатійності як у юнаків, так і у дівчат зростає кількість взаємодій, ініціатором яких виступають Інші;

б) чим вищою є емпатійність дівчат, тим слабший контроль Іншого, слабшою контрольованість Іншим та вищою чуттєвість Інших;

в) чим вищою є емпатійність юнаків, тим вищою є контрольованість Іншим.

Як бачимо, контроль Інших є корелятом емпатії у представників обох статей. Однак знак кореляції у хлопців і дівчат є різним. Очевидно, що такі гендерні особливості пов'язані з гендерними стереотипами. Зокрема, лідерство, авторитаризм, прагнення тримати усе під контролем, брати на себе відповідальність вважаються природними для представників чоловічої статі, а покірність, чуттєвість, контрольованість – для жіночої. Емпатійність, будучи проявом фемінності, зумовлює домінантне ставлення до юнаків з боку інших, а до дівчат – навпаки, поважливу, рівноправну поведінку.

У зрілому ж юнацькому віці кількість корелятивів емпатії різко зменшується. Зокрема, у дівчат зникають усі взаємозв'язки емпатійності з показниками конативного компоненту міжособистісної взаємодії, що були

виявлені на більш ранньому етапі юності. Натомість виникає обернена достовірна кореляція емпатії з суб'єктною чуттєвістю. Виявлений взаємозв'язок легко пояснюється феноменологічними характеристиками емпатії. Відомо, що вищі форми емпатії реалізуються на діяльнісному рівні, якому передують афективний і когнітивний. Однак два останніх протікають у згорнутому вигляді і, здебільшого, неусвідомлено [81]. Надмірна ж афектація у емпатогенній ситуації не лише уповільнює процес реального сприяння або протидії, але і взагалі може стати на його заваді у випадку емоційного застрягання на власних переживаннях. Відтак, чим більш розвиненою є емпатійність дівчат зрілого юнацького віку, тим менше емоційних проявів спостерігається у їх поведінці.

У хлопців же у період зрілої юності змінюється знак взаємозв'язку емпатійності з контрольованістю, що пов'язуємо з моральним дозріванням юнаків, а також виникає прямий взаємозв'язок з чуттєвістю Інших.

Аналіз відмінностей у показниках досліджуваних раннього юнацького віку з різним рівнем розвитку емпатії (див. табл. 2.28) дозволив констатувати можливість впливу емпатії на конативних компонент міжособистісної взаємодії:

а) у юнаків – поведінкової активності інших в усіх досліджуваних сферах;

б) у дівчат – міру власної домінантності в поведінці.

У зрілому юнацькому віці емпатія може обумовлювати:

а) у юнаків – власну контактну активність та домінантність поведінки інших;

б) у юнок – міру емоційної близькості з іншими.

Таблиця 2.28

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників конативного компоненту міжособистісної взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

Вік	15–17			18–21			15–21		
Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Активна включеність									
BE-CE				2,019*		1,718*	1,744*		
BE-HE									
CE-HE									
Пасивна включеність									
BE-CE	2,855**		1,774*				1,944*		
BE-HE	2,515**		1,889*				1,917*		
CE-HE									
Контроль інших									
BE-CE		2,361**						2,132**	
BE-HE		3,453***						3,029****	2,512**
CE-HE									1,756*
Контрольованість іншими									
BE-CE	2,338**		2,049**	3,299***		2,444*			
BE-HE	2,262**			2,761**		1,881*			
CE-HE									
Суб'єктна чуттєвість									
BE-CE			2,017*		2,474*				

BE-					2,322*				
HE					*				
CE-									
HE									

Продовж. табл. 2.28

Чуттєвість інших									
BE-CE	2,194**								
BE-			2,014*						2,262**
HE									
CE-	2,752***		3,347***				2,587*		2,788***
HE							*		

Примітки. 1) Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 2). BE- досліджувані з високим рівнем розвитку емпатії, CE – досліджувані з середнім рівнем розвитку емпатії, HE – досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії. 3). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Таким чином було емпірично доведено, що емпатійність, як інтегральна якість особистості, актуалізуючись на різних етапах міжособистісної взаємодії, може впливати на усі компоненти останньої. Характер цього впливу має вікові, гендерні та особистісні особливості.

2.5. Дослідження типологічних особливостей емпатійної міжособистісної взаємодії

Довівши емпірично можливість впливу емпатійності на міжособистісну взаємодію можемо переходити до дослідження вікових, гендерних та динамічних особливостей емпатійної взаємодії. Для виконання поставленого завдання порівнювались частота проявів видів останньої у групах досліджуваних раннього та зрілого юнацького віку, юнаків та дівчат.

Так, у ході дослідження було встановлено, що загалом, у юнацькому віці кожна друга емпатійна міжособистісна взаємодія завершується реальним

сприянням (див. рис. 2.5). Серед них кожна третя є сприяючою емпатійною взаємодією, а кожна п'ята – альтруїстичною.

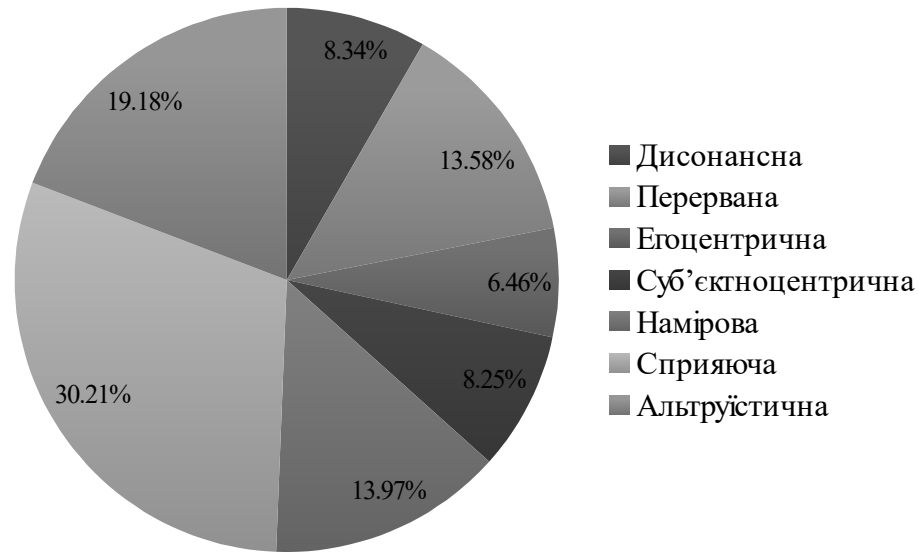

Рис. 2.5. Онтогенетичні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Сьома частина усіх взаємодій є потенційно сприяючими – наміровими. Разом з тим, стільки ж залишаються перерваними.

Однаково часто реалізуються дисонансна, егоцентрична та суб'єктоцентрична види взаємодії.

Очевидно, що для юнацтва є характерною орієнтація на дію, а не на переживання.

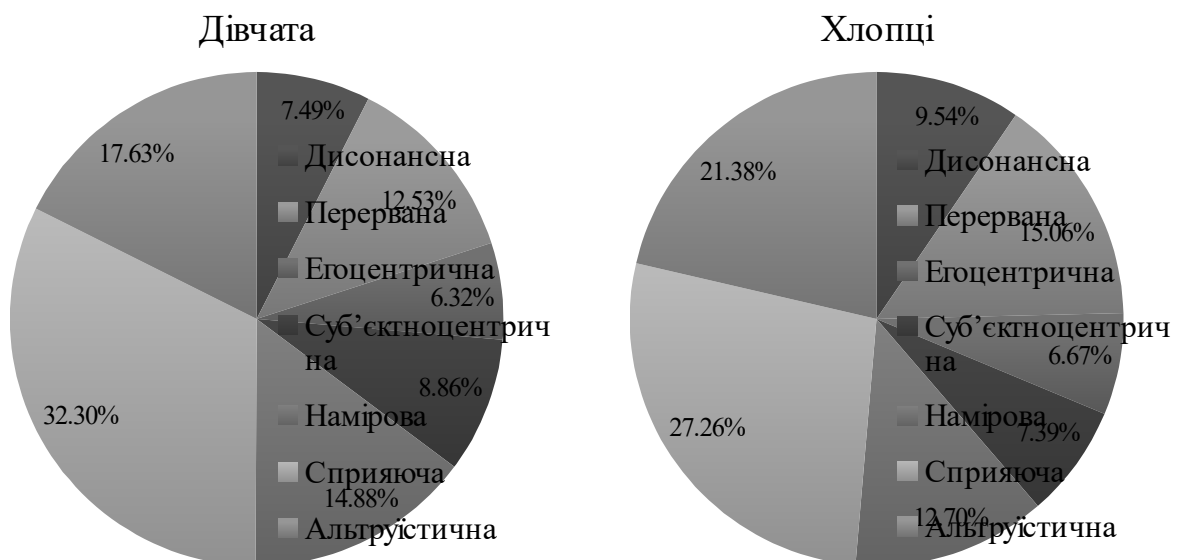

Рис. 2.6. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Якщо ж порівнювати результати юнаків та дівчат (див. рис. 2.6), то можна констатувати, що описана вище тенденція в цілому зберігається. Як хлопці, так і дівчата частіш за все реалізують сприяючу та альтруїстичну емпатійну взаємодію. Водночас, юнаки дещо частіше за дівчат йдуть на самопожертву у взаємодії та рідше зупиняються на намірах ($\varphi=1,29$; $p\leq 0,1$). Натомість у дівчат спостерігається менша кількість випадків дисонансної та перерваної взаємодії ($\varphi=1,32$; $p\leq 0,1$). Стосовно афективних форм емпатійної міжособистісної взаємодії, то вони як у хлопців, так і у дівчат зустрічаються однаково часто.

Аналіз динамічних показників емпатійної міжособистісної взаємодії показав, що при збереженні загальної тенденції у зрілій юності (див. рис.2.7) спостерігається незначне зниження кількості альтруїстичних та намірових взаємодій при зростанні сприяючих. Ці зміни можуть бути пов'язані із розвитком самосвідомості, зокрема набуттям здатності до самопоцінювання. Молоді люди зрілого юнацького віку радше реалізовуватимуть сприяючу взаємодію, якщо це не суперечить їхнім власним інтересам, аніж підуть на альтруїстичні вчинки.

Рис. 2.7. Динаміка емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Деяко суттєвішими є гендерні відмінності у період ранньої юності (див.рис. 2.8). Зокрема, дівчата на даному віковому етапі значно рідше, порівняно з хлопцями, реалізують дисонансну ($\varphi=1,98$; $p\leq 0,05$), перервану ($\varphi=2,06$; $p\leq 0,05$) та альтруїстичну ($\varphi=2,29$; $p\leq 0,05$) емпатійну взаємодію. Натомість юнаки рідше за дівчат вдаються до намірової ($\varphi=1,84$; $p\leq 0,1$) та сприяючої ($\varphi=2,18$; $p\leq 0,05$) взаємодії. Пов'язуємо такий результат з юнацькою запальністю та максималізмом: якщо юнак ідентифікував ситуацію як емпатогенну і ніяких перешкод для реалізації емпатійної взаємодії не виникло, то він вже діятиме, і не важливо буде це сприяння чи протидія, на шкоду чи не на шкоду власним інтересам. У юнок же хоча й рідше переривається емпатійний процес, однак вони є більш обачливими, ретельно планують свої дії (нерідко на тому й зупиняючись) і рідше вдаються до альтруїстичної поведінки, віддаючи перевагу компромісним рішенням.

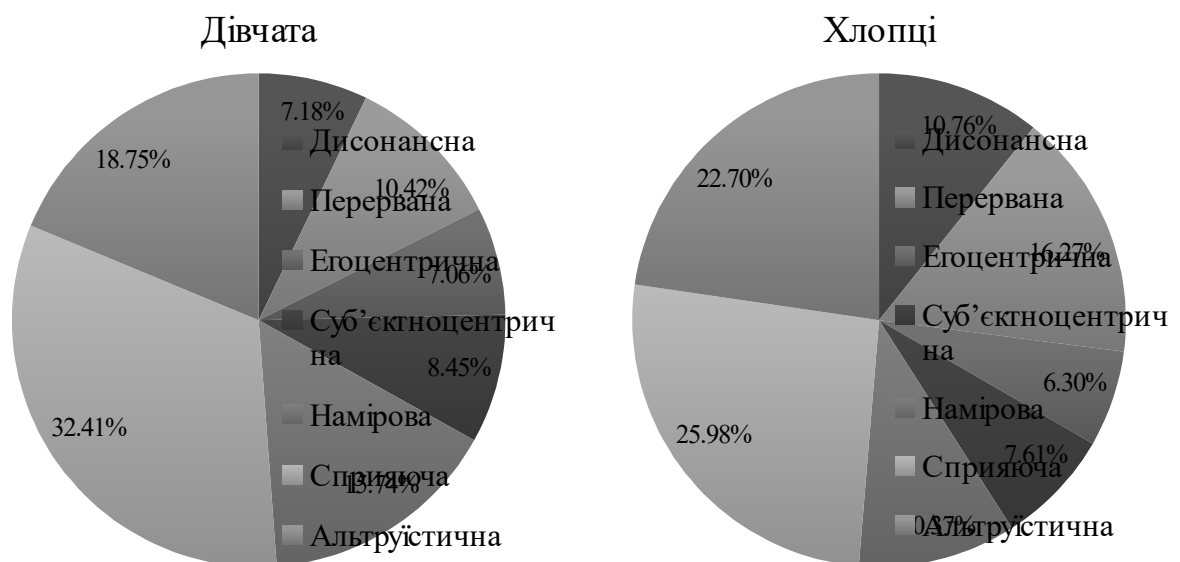

Рис. 2.8. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в ранньому юнацькому віці.

У зрілій юності гендерні відмінності емпатійної міжособистісної взаємодії майже зникають, проте загальні тенденції зберігаються. Натомість

варто звернути увагу на їх статеву динаміку. Так, у дівчат зрілого юнацького віку (див. рис. 2.9) спостерігається незначне зростання кількості перерваних міжособистісних взаємодій ($\varphi=1,78; p\leq 0,1$), що може бути пов'язане зі знеціненням інших людей та фіксації на собі та близьких людях.

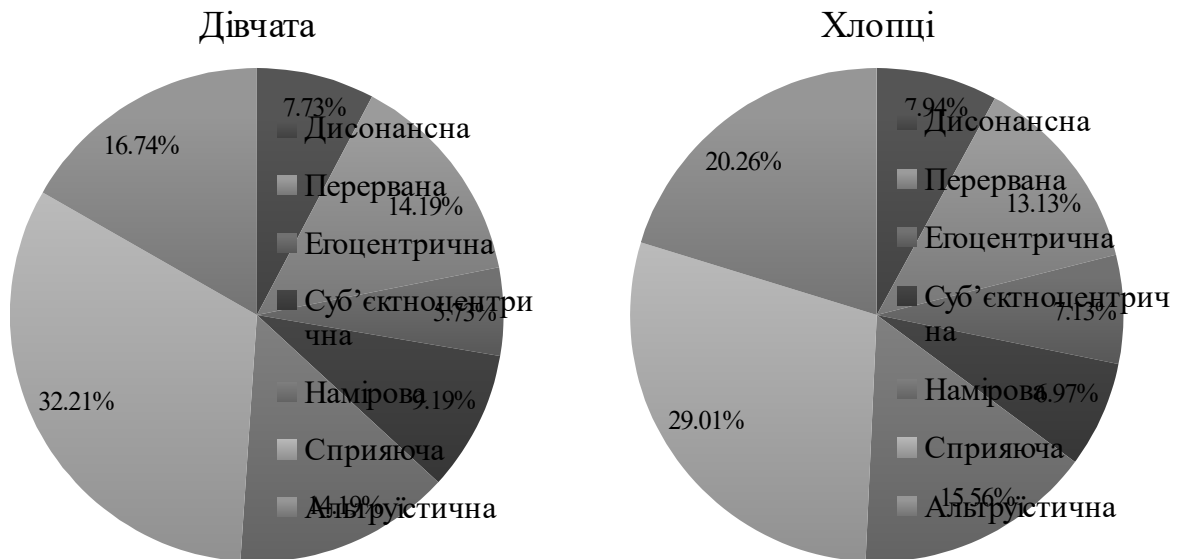

Рис. 2.9. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в зрілому юнацькому віці.

У їх же ровесників-юнаків дещо зменшується кількість дисонансних, перерваних та альтруїстичних взаємодій, натомість суттєво зростає кількість намірових ($\varphi=2,59; p\leq 0,05$). Очевидно, що із набуттям досвіду у зрілій юності хлопці стають більш обачливими і починають більше цінувати власне життя й комфорт порівняно із більш раннім віковим періодом.

Підсумовуючи усе вищесказане, можемо зробити висновок про те, що період юності для розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії є відносно стабільним: динаміка останньої є помірною, а статеві відмінності переважно незначними. Найбільш розповсюдженою у юнацькому віці є сприяюча емпатійна міжособистісна взаємодія. Дещо рідше юнацтво вдається до реалізації альтруїстичної. На третьому місці за частотою проявів знаходиться намірова взаємодія, яка у хлопців раннього юнацького віку поступається перерваній. Найменш притаманною для юнацтва є егоцентрична та

суб'єктоцентрична взаємодія. Дисонансній взаємодії належить на різних етапах юності від 7 до 11 %.

2.6. Експериментальне дослідження індивідуально-типологічних корелятивів емпатійної взаємодії

Схильність особистості до реалізації того чи іншого виду емпатійної міжособистісної взаємодії може визначатися різними факторами. Можемо виділити щонайменше три з них:

1. Об'єктивні, до яких належать складність емпатогенної ситуації, умови в яких вона відбувається, наявність інших людей, вік, стать об'єкта емпатії, родинні зв'язки з ним тощо.

2. Ситуативні, до яких відносимо настрій емпатуючого, міра його заклопотаності та характер діяльності в момент емпатогенної ситуації, реакції оточуючих на неї тощо.

3. Суб'єктивні, що стосуються індивідуальних особливостей та якостей особистості суб'єкта емпатії.

Якщо перший та другий вид внаслідок незліченної кількості варіацій спрогнозувати та дослідити важко, то останній фактор досить легко піддається емпіричному вивченню. Опису саме цієї роботи і був присвячений наступний параграф нашого дисертаційного дослідження.

Наша робота передбачала декілька етапів:

- на першому етапі проводилася діагностика емпатійності досліджуваних та визначалася частота проявів кожного типу емпатійної міжособистісної взаємодії;

- на другому етапі діагностувалися індивідуальні якості та особливості юнацтва, що є важливими саме для ситуації міжособистісної взаємодії;

- на третьому етапі проводилося дослідження взаємозв'язків між кожним видом емпатійної міжособистісної взаємодії та особистісними

Спрям. на безконфл. вз.										
-------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Продовж. табл. 2.29

Ціннісно-смісловий	Авторитарна				261 ¹					116 ¹
	Маніпулятивна					259 ²	254 ³	175 ¹	19 ²	187 ³
	Альтероцентристська	-290 ²		-225 ²	-494 ⁴	-253 ²	-344 ⁴	-369 ⁴	-212 ²	-284 ⁴
	Конформна									
	Індиферентна			172 ¹						104 ¹
	Рівноправна									
	Діалогічна			-244 ²		-274 ²	-237 ²	-176 ¹	-278 ³	-239 ⁴

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

б) у емоційному – емоційна модальність взаємодії ($r = -0,263$; $p \leq 0,001$);

в) мотиваційному – афілятивна ($r = -0,122$; $p \leq 0,1$) та егоїстична ($r = 0,122$; $p \leq 0,1$) мотиваційна орієнтація, потреба у взаємодії ($r = -0,105$; $p \leq 0,1$);

г) ціннісно-смісловому – альтероцентристська ($r = -0,284$; $p \leq 0,001$), діалогічна ($r = -0,239$; $p \leq 0,001$), авторитарна ($r = 0,116$; $p \leq 0,1$), маніпулятивна ($r = 0,187$; $p \leq 0,01$) й індиферентна ($r = 0,104$; $p \leq 0,1$) ціннісно-сміслова спрямованість.

Якісний аналіз отриманих результатів дозволив констатувати, що для осіб, які реалізують перервану емпатійну взаємодію, властивими є автономність суджень, байдужість до думки інших, до того, як вони сприймають та оцінюють власну особистість, ригідність, підозрілість, відчуття безпорадності та безперспективності, низький рівень потреби у взаємодії, яскраво виражені установки на домінування та використання іншого, ділову співпрацю за потреби, егоїстична мотиваційна орієнтація. Вважаємо, що усі ці характеристики можуть бути як індивідуальними особистісними особливостями (такими, що проявляються у переважній більшості взаємодій особистості), так і ситуативними (виникають у конкретній ситуації з конкретним Іншим). Передбачаємо, що наявність хоча б

одного з перерахованих показників підвищує ймовірність індиферентної поведінки в емпатогенній ситуації.

Крім того, можемо спостерігати, що найбільша кількість корелятивів індиферентної емпатійної взаємодії зосереджена у ціннісно-смысловому компоненті міжособистісної взаємодії. Характерно, така тенденція є справедливою як для хлопців, так і для дівчат. Припускаємо, що саме ціннісне ставлення до Іншого і є для даного виду взаємодії ключовим. Відтак, перервана взаємодія можлива лише тоді, коли Інший не є цінністю для емпатуючого. а отже і його думки, переживання, почуття тощо втрачають свою значущість. І навпаки, якщо емпатом є значуща особистість, то ймовірніше за все реалізовуватимуться більш розвинені види емпатійної міжособистісної взаємодії.

Водночас, у ході дослідження було виявлено вікові та статеві особливості перерваної емпатійної міжособистісної взаємодії. Так, у період ранньої юності ними є :

- а) у дівчат – зосередженість корелятивів індиферентності у когнітивному та мотиваційному компонентах міжособистісної взаємодії;
- б) у хлопців – у емоційному та мотиваційному.

Очевидно, що на реалізацію перерваної міжособистісної взаємодії у дівчат даного вікового періоду може вплинути те, як вони сприймають Іншого (як близького чи як далекого), як оцінюють характер їх взаємодії (співпраця чи суперництво, протистояння), як ставляться до думки інших (враховують, піддаються впливу чи ігнорують), а також чим мотивуються у даній взаємодії. Зокрема, якщо Інший сприймається юнкою як «чужий», далекий, з яким існують певні протиріччя, протистояння чи суперництво, а також якщо іншому баченню ситуації немає місця та й, власне, потреби взаємодіяти з ним немає, то в емпатогенній ситуації така дівчина відреагує індиферентно. На аналогічну ж реакцію юнака можна очікувати лише у випадку, коли він має певні емоційні бар'єри (негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій; небажання зближатися з людьми на емоційній основі), у нього немає потреби взаємодіяти з цією особистістю чи з людьми взагалі або якщо дана взаємодія

є йому необхідною для задоволення власних потреб. Цілком ймовірно, що у останньому випадку реакція юнака на емпатогенну ситуацію може бути такою, що відповідає потребам емпата, втім така взаємодія вже не буде емпатійною, оскільки поведінка юнака не буде конгруентною з його реальними переживаннями.

У період зрілої юності перервана емпатійна взаємодія пов'язана:

а) у дівчат – з ціннісно-смісловим компонентом міжособистісної

взаємодії;

б) у хлопців – з когнітивним та ціннісно-смісловим.

Так, дівчата на більш пізньому етапі юності реалізують перервану емпатійну взаємодію здебільшого у випадку, коли Інший виступає для них у якості інструмента для задоволення власних потреб або отримання певного зиску. Емпатійний процес за таких умов запускається виключно задля отримання інформації (що буде корисною для подальшої маніпулятивної поведінки) й одразу ж переривається, не викликаючи жодних переживань у емпатуючого.

У їх ровесників-юнаків перервана емпатійна взаємодія також пов'язана зі знеціненим ставленням до Іншого, яке у цьому випадку відбувається внаслідок прагнення самоствердитися за рахунок Іншого, показати власну перевагу, довести правоту. Крім того, даний вид взаємодії у хлопців пов'язаний зі сприйманням Іншого або як недруга, або як засобу уникнення самотності чи доведення своєї приналежності до певної групи, спільноти. У випадку такої псевдо близькості емпатогенна ситуація сприймається як факт, на який варто реагувати певним чином. Відтак, емпатійний процес переривається, а взаємодія перестає бути емпатійною.

Дослідження корелятивів *егоцентричної емпатійної взаємодії* (див. табл. 2.30) дозволило виявити наявність взаємозв'язків з когнітивними стилями психологічної позиції ($r = -0,111$; $p \leq 0,1$), рефлексивною оцінкою власного «Я» як соціального перцепта ($r = -0,159$; $p \leq 0,05$), емоційною модальністю ($r = 0,152$; $p \leq 0,05$), емоційною незрілістю ($r = 0,124$; $p \leq 0,05$), що проявляється у негнучкості, нерозвинутості, невиразності емоцій ($r = 0,182$;

$p \leq 0,01$), афілятивною ($r = -0,196$; $p \leq 0,001$) мотиваційною орієнтацією, потребою у взаємодії ($r = -0,169$; $p \leq 0,01$), цільовою спрямованістю на соціальне схвалення ($r = -0,166$; $p \leq 0,01$), мотиваційною спрямованістю на безконфліктну взаємодію ($r = -0,108$; $p \leq 0,1$) та діалогічною ціннісно-смыслову спрямованістю ($r = -0,108$; $p \leq 0,1$).

Таблиця 2.30

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками егоцентричної емпатійної взаємодії та компонентами міжособистісної взаємодії

КМВ	Вік	15–17			18–21			15–21		
	Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
Когнітивний	Стилі психол. дист.									
	Стилі психол. позиції									-111 ¹
	Стилі психол. спрям.									
	Рефлексивна оцінка		-218 ¹	-164 ¹		-235 ²				
Емоційний	Невмін. кер. емоціями		270 ²						156 ¹	
	Неадекв. прояв емоцій									
	Нерозвинен. емоцій	298 ²		207 ²	268 ¹		164 ¹	285 ³		182 ³
	Домінув. негат. емоцій		329 ²	171 ¹			-166 ¹			
	Небаж. зближуватися									
	Зрілість		387 ³	189 ²					169 ¹	124 ²
	Включеність									
	Модальність		-280 ²	-166 ¹		-222 ¹			-219 ²	-152 ²
	Спрямованість					219 ¹				

Продовж. табл. 2.30

Мотиваційний	Егоїстична									
	Афілятивна		-396 ²	-189 ²					-206 ²	-196 ³
	Ситуативна		340 ³						158 ¹	
	Потреба у взаємодії		-435 ⁴	-282 ³					-216 ²	-169 ³
	Спрям. на соц. схвал.					-210 ¹	-223 ²	-166 ¹	-165 ¹	-166 ³
	Спрям. на безконфл. вз.	-239 ¹								-108 ¹
	Авторитарна		243 ¹	216 ²						
	Маніпулятивна						179 ¹			

ЧІСЛОВО-СМИСЛОВИЙ	Альтероцентристська									
	Конформна									
	Індиферентна									
	Рівноправна			-159 ¹						
	Діалогічна		-250 ¹					-171 ¹	-108 ¹	

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

Відтак, егоцентрична емпатійна міжособистісна взаємодія у період юності характеризується поступливою психологічною позицією, песимістичною емоційною модальністю, байдужістю до інших. Реалізуючи даний вид взаємодії, людина не відчуває гострої потреби у спілкуванні з Іншим, не орієнтується на думки та потреби останнього та, відповідно, не переймається питаннями розвитку взаємин з ним. Очевидно, що маючи природну здатність до емпатії, при виникненні емпатогенної ситуації, емпатійний процес у таких людей запускається. Однак внаслідок емоційної незрілості (що у даному випадку проявляється у негнучкості, нерозвинутості, невиразності емоцій) унеможлиблюється активізація механізму децентрації, без якого перехід до більш розвинутих видів емпатійної міжособистісної взаємодії є неможливим. Водночас зауважимо, що переважна більшість корелятивів егоцентричної емпатійної взаємодії сконцентрована у мотиваційному компоненті. Припускаємо, що даний вид взаємодії більшою мірою обумовлений системою мотивів, які знаходяться у площині «для себе» або «для інших». У першому варіанті реалізовуватиметься егоцентрична взаємодія, а у другому – більш складні форми емпатійної взаємодії.

При аналізі вікових та гендерних особливостей було з'ясовано, що у юнаків впродовж усього періоду юності егоцентрична взаємодія пов'язана лише з негнучкістю, нерозвиненістю та невиразністю емоцій. Очевидно, що наявність такої емоційної перешкоди призводить до емоційного застрягання

на власних переживаннях, що стоїть на заваді переходу до більш складних видів емпатійної взаємодії.

У їх ровесниць, корелятив егоцентричної взаємодії було виявлено значно більше. До того ж усі вони мають вікові особливості. Так, у ранньому юнацькому віці даний вид взаємодії пов'язаний з емоційною незрілістю юнок, що може проявлятися у вигляді невміння керувати емоціями, дозувати їх або домінуванні негативних емоцій. Неконтрольовані надмірні переживання перешкоджають вторинній оцінці емпатогенної ситуації, а відтак, й переходу на більш розвинені форми емпатійного реагування. Крім емоційних корелятив ще були виявлені мотиваційні та ціннісно-сміслові. Так, низький рівень розвитку потреби у взаємодії, низька мотивованість на співпрацю, а також знецінене ставлення до Іншого за рахунок підвищеної власної самоцінності також можуть замкнути емпатійну взаємодію на етапі співпереживання.

У період зрілої юності егоцентрична емпатійна взаємодія у дівчат може реалізовуватися у випадку переживання дисгармонії у взаєминах з Іншим та/або низької цільової орієнтації на соціальне схвалення. Крім того, було виявлено обернену кореляцію досліджуваного виду емпатійної взаємодії з рефлексивною оцінкою власного «Я» як соціального перцепта та емоційною модальністю у представниць жіночої статі на обох етапах юності є обернена. Очевидно, що егоцентричну взаємодію дівчата реалізують тоді, коли особливо не замислюються над тим, як їх поведінка сприймається Іншим і як це може вплинути на подальший розвиток взаємин або коли самі характеризуються ригідністю, підозрілістю, безпорадністю.

Таблиця 2.31

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками суб'єктоцентричної емпатійної взаємодії та компонентами міжособистісної взаємодії

Вік	15–17	18–21	15–21
-----	-------	-------	-------

	Стать	X	Д	Р	X	Д	Р	X	Д	Р
Когнітивний	Стили психол. дист.		284 ²	226 ²					217 ²	181 ³
	Стили психол. позиції									
	Стили психол. спрям.		-375 ³	-205 ²	-298 ¹					-12 ¹
	Рефлексивна оцінка		-217 ¹	-182 ¹			335 ²			
Емоційний	Невмін. кер. емоціями						192 ²	177 ¹	169 ¹	177 ³
	Неадекв. прояв емоцій							167 ¹		
	Нерозвинен. емоцій	274 ¹		213 ²						
	Домінув. негат. емоцій									
Емоційний	Небаж. зближуватися									
	Зрілість							188 ¹		137 ²
	Включеність									143 ²
	Модальність		-222 ¹			-201 ¹	-163 ¹		-202 ²	-15 ²
	Спрямованість			189 ²		-211 ¹				
Мотиваційний	Егоїстична					-280 ²	-175 ¹			
	Афіліативна		-246 ¹	-178 ¹						
	Ситуативна									116 ¹
	Потреба у взаємодії									
	Спрям. на соц. схвал.	-439 ³		-253 ³				-225 ²		
	Спрям. на безконфл. вз.	-354 ²		-162 ¹				-174 ¹		

Продовж. табл. 2.31

Ціннісно-смісловий	Авторитарна	311 ²		252 ²				255 ²		139 ²
	Маніпулятивна		218 ¹							
	Альгоцентристська									
	Конформна									-12 ¹
	Індиферентна									
	Рівноправна									
	Діалогічна		-361 ³	-213 ²					-200 ²	-17 ³

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

При аналізі корелятивів *суб'єктоцентричної емпатійної взаємодії* було констатовано (див. табл. 2.31.), що остання знаходиться у прямому достовірному зв'язку з когнітивним стилем психологічної дистанції ($r=0,181$; $p \leq 0,01$), емоційною незрілістю ($r=0,137$; $p \leq 0,05$), що зумовлена невмінням керувати емоціями, дозувати їх ($r=0,177$; $p \leq 0,01$), високим рівнем емоційної включеності у взаємодію ($r=0,143$; $p \leq 0,05$), ситуативною мотиваційною орієнтацією ($r=0,116$; $p \leq 0,1$) та установкою на домінування ($r=0,139$; $p \leq 0,05$). Обернений статистично значущий взаємозв'язок виявлено з когнітивними стилями психологічної спрямованості ($r=-0,12$; $p \leq 0,1$), емоційною модальністю взаємодії ($r=-0,15$; $p \leq 0,05$), установкою на підкорення авторитету ($r=-0,12$; $p \leq 0,1$) та діалогічною ціннісно-смісловою спрямованістю ($r=-0,172$; $p \leq 0,01$).

Таким чином бачимо, що для суб'єктоцентричної емпатійної взаємодії характерною є концентрація корелятивів у емоційному компоненті. Це є цілком закономірним, адже даний вид взаємин реалізується переважно на емоційному рівні. Цьому сприяють песимістична емоційна модальність («...у цій ситуації вже нічим не допоможеш, лишається тільки поспівчувати...»), високий рівень емоційної включеності у взаємодію, що подекуди може переростати у емоційне застрягання. Останнє ж може бути зумовленим невмінням емпатуючого керувати емоціями, дозувати їх.

Крім того, для даного виду емпатійних взаємин характерною є активізація когнітивних процесів, які забезпечують такі механізми емпатії як особистісна та моральна рефлексія, оцінка ситуації. Оскільки процес рефлексії передбачає певне протиставлення себе соціуму з метою порівняння власної поведінки з його нормами, то цілком закономірною тут є

нонконформістська когнітивна спрямованість та когнітивне дистанціювання від інших. Певного відсторонення вимагає й процес оцінки ситуації.

Функціонування механізму актуалізації установок на даному етапі емпатійного процесу пояснює наявність достовірних взаємозв'язків з ціннісно-смысловим компонентом міжособистісної взаємодії: зокрема з установкою на домінування, відсутністю установки на підкорення авторитету та не налаштованість на діалогічну взаємодію. Пояснити позитивний взаємозв'язок суб'єктоцентричної взаємодії з установкою на домінування доволі складно. Припускаємо, що дана установка відображає готовність емпатуючого бути активним учасником цієї взаємодії. Без даної установки він лишався б простим споглядачем, що, можливо, й переживає за емпата, але безпосередньо з ним не взаємодіє.

Від'ємна ж кореляція з установкою на підкорення авторитету та не налаштованість на діалогічну взаємодію є цілком зрозумілими. У першому випадку чим більшою є готовність підкорюватися авторитетному Іншому, тим нижчою буде центрація на становищі емпата. Діалогічна ж взаємодія передбачає сприймання Іншого як рівноправного суб'єкта, творця власного життя. Таке сприйняття Іншого вимагало б очікувань певних, ймовірно, спільних дій щодо розв'язання ситуації, а не лише співчуття.

Характерно, що такі результати здебільшого стосуються представників чоловічої вибірки, хоча частково є справедливими і для жіночої. Водночас з'ясовано, що у ранньому юнацькому віці суб'єктоцентрична емпатійна взаємодія у дівчат більшою мірою пов'язана з показниками когнітивного компоненту, а у юнаків – мотиваційного. У зрілій же юності – навпаки: у дівчат – емоційного і мотиваційного, а у юнаків – когнітивного. Як бачимо, і у дівчат, і у хлопців суб'єктоцентрична емпатійна взаємодія залежить від того як вони сприймають та оцінюють Іншого, ситуацію міжособистісної взаємодії та свою поведінку в ній, або від того, якими є цілі даної взаємодії.

Досить неочікуваними виявилися результати пошуку корелятив *намірової емпатійної міжособистісної взаємодії*, так як таких нам виявити не вдалося. Очевидно, що перехід від наміру до конкретної дії регулюється не

	Модальність	292 ²	272 ²	330 ⁴	286 ¹	255 ²	248 ³	302 ³	246 ³	293 ⁴
	Спрямованість				-337 ²			-221 ²		
Мотиваційний	Егоїстична		-250 ¹	-216 ²					-18 ²	-149 ²
	Афіліативна		383 ³	316 ⁴					158 ¹	176 ³
	Ситуативна		-297 ²	-186 ¹						
	Потреба у взаємодії	298 ²	342 ³	293 ³						
	Спрям. на соц. схвал.			180 ¹	280 ¹			213 ²		134 ²
	Спрям. на безконфл. вз.	293 ²		290 ³				168 ¹		133 ²
Ціннісно-смісловий	Авторитарна									
	Маніпулятивна							-177 ¹		-153 ²
	Альтероцентристська							222 ²		
	Конформна								152 ¹	122 ¹
	Індиферентна									
	Рівноправна									
	Діалогічна							233 ²	321 ⁴	296 ⁴

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

Такий вид взаємодії є неможливим при емоційній незрілості емпатуючого ($r = -0,174$; $p \leq 0,01$). Зокрема, при таких проявах останньої як невміння керувати емоціями, дозувати їх ($r = -0,134$; $p \leq 0,05$); домінування негативних емоцій ($r = -0,145$; $p \leq 0,05$); негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій ($r = -0,184$; $p \leq 0,01$) про що свідчить негативна кореляція сприяючої емпатійної взаємодії з даними показниками емоційного компоненту. Натомість виявлено достовірну кореляцію з емоційною модальністю ($r = 0,293$; $p \leq 0,001$), що вказує на схильність людей, які

реалізують сприяючу взаємодію, до оптимістичного ставлення до життєвої (емпатогенної) ситуації, готовність до подолання перешкод.

У мотиваційному компоненті виявлено позитивну кореляцію з афіліативною мотиваційною орієнтацією ($r=0,176$; $p\leq 0,01$), цільовою спрямованістю на соціальне схвалення ($r=0,134$; $p\leq 0,05$) та компромісну взаємодію ($r=0,133$; $p\leq 0,05$). Негативна ж кореляція виявлена з егоїстичною мотиваційною орієнтацією ($r=-0,149$; $p\leq 0,05$). Отже, мотиви сприяючої взаємодії можуть бути спрямовані на розвиток взаємодії з емпатом, на позитивну оцінку власної поведінки іншими учасниками емпатогенної ситуації (в тому числі й емпатом), на досягнення компромісу між потребами емпата й власними інтересами. Егоїстична ж мотиваційна спрямованість перешкоджає реалізації даного виду емпатійної взаємодії.

У ціннісно-смісловій сфері особистості, яка реалізує сприяючу емпатійну взаємодію виявлено ціннісне ставлення до Іншого. Про це свідчить наявність позитивної кореляції з діалогічною ($r=0,296$; $p\leq 0,001$) та конформною ($r=0,122$; $p\leq 0,1$) та оберненої – з маніпулятивною ($r=-0,153$; $p\leq 0,05$) ціннісно-сміисловою спрямованістю.

Аналіз гендерних особливостей показав, що і в юнаків, і в їх ровесниць існують достовірні взаємозв'язки сприяючої емпатійної міжособистісної взаємодії з показниками усіх компонентів міжособистісної взаємодії. Однак для кожної статі ці показники є різними. Зокрема, у юнацькому віці сприяюча емпатійна міжособистісна взаємодія характеризується:

а) у юнаків – низьким рівнем домінування негативних емоцій, надмірним вираженням зближуючих почуттів, цільовою спрямованістю на соціальне схвалення та безконфліктну взаємодію, ціннісним ставленням до Іншого, що може виражатися у альтероцентристській або діалогічній ціннісно-смісловій спрямованості;

б) у юнок – конструктивною психологічною спрямованістю, здатністю до контролю власних емоцій, афіліативною мотиваційною й конформістською ціннісно-сміисловою орієнтацією;

Когнітивний	Стилі психол. дист.		-282 ²	-191 ²					-189 ²	-143 ²
	Стилі психол. позиції		-227 ¹							
	Стилі психол. спрям.		236 ¹	165 ¹				201 ²		131 ²
	Рефлексивна оцінка									
Емоційний	Невмін. кер. емоціями		-305 ²	-190 ²					-177 ²	-164 ³
	Неадекв. прояв емоцій						-197 ²			
	Нерозвинен. емоцій	-276 ²						-241 ²	-191 ²	-142 ²
	Домінув. негат. емоцій									
	Небаж. зближуватися									-194 ³
	Зрілість		-259 ²	-176 ¹				-179 ¹	-184 ²	-164 ³
	Включеність									-109 ¹
	Модальність	259 ¹	320 ²	200 ²			162 ¹	166 ¹	252 ³	184 ⁴
Спрямованість		-258 ²	-163 ¹						-162 ¹	
Мотиваційний	Егоїстична	-329 ²		-188 ²				-18 ¹		
	Афіліативна	390 ³	353 ³	325 ⁴			-167 ¹			
	Ситуативна		-325 ²	-236 ²	265 ¹				184 ²	
	Потреба у взаємодії	335 ²	502 ⁴	406 ⁴				195 ¹	201 ²	207 ⁴
	Спрям. на соц. схвал.				316 ²					106 ¹
	Спрям. на безконфл. вз.									

Продовж. табл. 2.33

Ціннісно-смісловий	Авторитарна		-311 ²	-238 ²		-292 ²	-220 ²		-304 ⁴	-233 ⁴
	Маніпулятивна									
	Альтероцентристська		524 ⁴	259 ³	549 ⁴		201 ²	235 ²	268 ³	24 ⁴
	Конформна	293 ²								
	Індиферентна		-257 ²	-172 ¹				-18 ¹		-142 ²
	Рівноправна									
	Діалогічна		324 ²	192 ²					-219 ²	171 ³

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

Наступний етап був присвячений дослідженню *альтруїстичної міжособистісної взаємодії*. Оскільки вона є найбільш розвиненим видом емпатійного реагування, і для її забезпечення активізуються найбільш складні механізми емпатії, що мають когнітивну, емоційну, мотиваційну природу, то її корелятами є показники усіх компонентів міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.33). Зокрема, виявлено достовірну взаємозалежність з такими показниками когнітивного компоненту як когнітивні стилі психологічної дистанції ($r = -0,143$; $p \leq 0,05$) та спрямованості ($r = 0,131$; $p \leq 0,05$). Отже, для альтруїстичної взаємодії характерною буде когнітивна орієнтація на психологічну близькість та конструктивний стиль розвитку взаємодії.

У емоційному компоненті виявлено достовірний взаємозв'язок з оптимістичною емоційною модальністю ($r = 0,184$; $p \leq 0,001$), емоційною включеністю ($r = -0,109$; $p \leq 0,1$) та емоційною незрілістю ($r = -0,164$; $p \leq 0,01$). Дійсно, щоб іти на допомогу Іншому, ризикуючи власними інтересами (а подекуди й власним здоров'ям або навіть життям), необхідним є високий рівень емоційної включеності, за якого переживання страху за Іншого, жалю до нього тощо домінує над переживаннями за власний добробут. Разом з тим, йдучи на самопожертву, відповідно до закону самозбереження, емпатуючий просто мусить вірити у досягнення бажаного результату. І навпаки, особистість не буде спроможною до реального сприяння на шкоду собі у випадку, коли вона не може керувати власними емоціями, дозувати їх, не хоче емоційно приєднуватися до інших, не є емоційно лабільною. Тобто, емоційна незрілість, що проявляється у різного роду емоційних бар'єрах, стоїть на заваді вчування в Іншого та подальшого емоційного приєднання.

Щодо ціннісно-сислового компоненту, то для реалізації альтруїстичної міжособистісної взаємодії характерною є центрованість на Іншому ($r = 0,24$; $p \leq 0,001$) та установка на діалогічну взаємодію. Натомість авторитарна ($r = -0,233$; $p \leq 0,001$) та індиферентна ($r = -0,142$; $p \leq 0,05$) ціннісно-сислова спрямованість стоять на заваді реалізації даного виду емпатійної взаємодії.

Такий результат є цілком закономірним, оскільки самопожертва вже за своєю сутністю передбачає нівелювання власними інтересами задля благополуччя Іншого. Таке реагування емпатуючого можливе лише у випадку ціннісного ставлення до Іншого та взаємодії з ним. Зауважимо, що це не обов'язково має бути ціннісне ставлення до людей в цілому, а й до конкретної особистісно значущої особистості зокрема. Отже, робимо висновок, що альтруїстична взаємодія є більш ймовірною у випадку, коли взаємодія між емпатом та емпатуючим реалізується на рівні стосунків.

Як доказ висловленої вище тези є кореляти мотиваційного компоненту міжособистісної взаємодії. Серед них – потреба у взаємодії ($r=0,207$; $p \leq 0,01$), цільова спрямованість на соціальне схвалення ($r=0,106$; $p \leq 0,1$). Не викликає сумнівів, що якщо ми цінуємо особистість, вона є для нас значущою, то у нас виникає потреба бути поряд з цією людиною. Для того, щоб дана потреба була задоволеною, необхідно, щоб і ця людина відповідала взаємністю. Звідси – прагнення подобатися Іншому, виграшно виглядати у його очах.

Якщо ж аналізувати результати, що були отримані на вибірках раннього та зрілого юнацького віку, то можемо побачити зовсім інші тенденції. Найбільш помітною з них є відсутність будь-яких взаємозв'язків альтруїстичної взаємодії з когнітивним, емоційним, а у дівчат ще й з мотиваційним компонентами міжособистісної взаємодії у період зрілої юності. Натомість можемо констатувати велике скупчення корелятивів у мотиваційному і ціннісно-смысловому компонентах, а у дівчат ще й когнітивному, у ранньому юнацькому віці. Пояснення такої ситуації знаходимо у онтогенетичних особливостях розвитку трансфінитної емпатії. Здатність до останньої у людини з'являється саме у період юності [83]. Припускаємо, що на початковому етапі її становлення проявлятися вона може лише з обмеженим колом осіб: які сприймаються як близькі, викликають позитивні емоції, з якими хочеться розвивати стосунки і які є цінними. Ймовірно, що саме такими людьми є кращий друг або кохана людина.

Опанувавши діалогічні емпатійні відносини до кінця періоду юності, молодим людям стають доступними трансцендентні емпатійні відносини, для реалізації яких семантичні особливості образу Іншого та мотивів взаємодії з ним не мають ніякого значення, так як в дію включається механізм неадаптивної активності, що передбачає вихід за межі звичних взаємодій і пошук нових відчуттів, можливостей, сенсів тощо.

Найбільша ж кількість корелятивів серед діагностованих показників міжособистісної взаємодії (див. табл. 2.34) була виявлена у ході дослідження *дисонансної міжособистісної взаємодії*. Пов'язуємо це із тим, що у даний вид взаємодії було включено усі можливі форми прояву антиемпатії, що можуть реалізовуватися як на рівні особистісно-сміслової, так і трансфінітної емпатії. Відтак і механізми, які забезпечують функціонування даних форм, були об'єднані, що завадило можливості виокремити домінуючий компонент міжособистісної взаємодії.

Таким чином, у ході емпіричного дослідження було виявлено, що для дисонансної взаємодії характерними є конфронтуюча психологічна позиція, нонконформістська когнітивна спрямованість, низький рівень емоційної зрілості, що проявляється у низькому контролі емоцій та невиразному їх прояві, песимістична емоційна модальність, маніпулятивна або індиферентна ціннісно-смілова спрямованість, егоїстична або маргінальна мотиваційна орієнтація. Усе це супроводжується відсутністю потреби у взаємодії та знеціненням Іншого.

Таблиця 2.34

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками дисонансної емпатійної взаємодії та компонентами міжособистісної взаємодії

КМВ	Вік	15–17			18–21			15–21		
	Стать	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р
	Стилі психол. дист.		262 ²						155 ¹	
	Стилі психол. позиції	276 ²	340 ³	281 ³					217 ²	153 ²
	Стилі психол. спрям.	-233 ¹	-370 ³	-317 ⁴		218 ¹				-116 ¹

Когнітивний	Рефлексивна оцінка			159 ¹						132 ²
	Невмін. кер. емоціями	-252 ¹		-206 ²						
Емоційний	Неадекв. прояв емоцій									
	Нерозвинен. емоцій			160 ¹						132 ²
	Домінув. негат. емоцій			163 ¹						
	Небаж. зближуватися									
	Зрілість			175 ¹						106 ¹
	Включеність									
	Модальність	-401 ³	-3 ²	-381 ⁴				-239 ²	-182 ²	-226 ⁴
	Спрямованість		360 ³	222 ²					155 ¹	107 ¹

Продовж. табл. 2.34

Мотиваційний	Егоїстична	297 ²		262 ³		270 ²	184 ¹	209 ²	231 ³	223 ⁴
	Афіліативна	-431 ³	-386 ³	-430 ⁴				-277 ³	-263 ⁴	-287 ⁴
	Ситуативна		395 ³	275 ³					183 ²	159 ²
	Потреба у взаємодії	-296 ²	-425 ⁴	-328 ⁴				-199 ²	-28 ³	-225 ⁴
	Спрям. на соц. схвал.			-177 ¹		203 ¹				
	Спрям. на безконфл. вз.									
Ціннісно-смысловий	Авторитарна		317 ²	208 ²						
	Маніпулятивна		267 ²						21 ²	138 ²
	Альтероцентристська		-411 ³	-318 ⁴	-354 ²			-26 ³	-248 ³	-238 ⁴
	Конформна	-361 ³		-307 ³				-224 ²		174 ³
	Індиферентна	430 ³		0,334 ⁴				0,307 ³	0,145 ¹	0,22 ⁴
	Рівноправна					-277 ²	-2 ²		-177 ²	-117 ¹
	Діалогічна	-340 ²	-335 ³	-367 ⁴				-184 ¹		-161 ²

Примітки. 1). КМВ – компоненти міжособистісної взаємодії. 2). Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом. 3). Нулі та коми опущено. 4). ¹ – $p \leq 0,1$; ² – $p \leq 0,05$; ³ – $p \leq 0,01$; ⁴ – $p \leq 0,001$.

Варто відзначити, що у ранньому юнацькому віці як у хлопців, так і у дівчат кореляти дисонансної взаємодії є у кожному компоненті. У період же зрілої юності у дівчат – у всіх, крім емоційного, а у хлопців – лише в ціннісно-смысловому.

Отже, проаналізувавши особливості взаємозв'язків усіх видів емпатійної взаємодії з деякими індивідуально-психологічними особливостями юнацтва, можемо констатувати:

1. Суб'єктивних корелятів емпатійної взаємодії у дівчат виявлено більше, ніж у хлопців, а в ранньому юнацькому віці більше, ніж у зрілому.
2. Намірова емпатійна взаємодія не пов'язана із суб'єктивним фактором, принаймні з тими його показниками, що досліджувалися.

Висновки до другого розділу

1. Емпірично доведено, що емпатія, як психічний процес, здатна впливати на інші психічні процеси, що забезпечують функціонування міжособистісної взаємодії.

На мікрорівні міжособистісної взаємодії емпатійність, як інтегральна якість особистості, проявляється в усіх її складових елементах (когнітивному, емоційному, мотиваційному, ціннісно-смысловому та конативному).

2. Виявлено вікові особливості емпатійної детермінації міжособистісної взаємодії: у ранній юності вплив емпатійності на міжособистісну взаємодію є сильнішим, порівняно із зрілою.

3. Встановлено гендерні особливості емпатійної детермінації міжособистісної взаємодії: у дівчат вплив емпатійності на міжособистісну взаємодію є сильнішим, порівняно з хлопцями.

4. З'ясовано, що сучасне юнацтво найчастіше реалізує сприяючу (30%) та альтруїстичну (19%) взаємодію, а найрідше вдається до егоцентричної (7%) та суб'єктоцентричної (8%).

5. Досліджено, що на реалізацію різних видів емпатійної взаємодії можуть впливати *об'єктивні* (складність емпатогенної ситуації, умови в яких вона відбувається, наявність інших людей, вік, стать емпата, родинні зв'язки з ним тощо), *суб'єктивні* (індивідуальні особливості та якості особистості емпатуючого) та *ситуативні* (настрій емпатуючого, міра його заклопотаності та характер діяльності в момент емпатогенної ситуації, реакції оточуючих на

неї тощо) фактори. Перший та останній фактори емпіричному дослідженню не підлягають внаслідок незліченної кількості їх варіацій. Вплив же суб'єктивного фактору на емпатійну міжособистісну взаємодію є доведений. До того ж виявлено його вікові та гендерні особливості: у період ранньої юності даний вплив є більш вираженим, порівняно зі зрілою, а у дівчат більш вираженим, порівняно з хлопцями.

6. У ході аналізу результатів емпіричного дослідження виявлено, що кожен вид емпатійної взаємодії має власну специфіку, яка полягає в домінуванні одного з компонентів міжособистісної взаємодії. Так, в перерваній емпатійній взаємодії домінуючим є ціннісно-смысловий компонент, в егоцентричній – мотиваційний, а суб'єктоцентричній – емоційний. Сприяюча, альтруїстична та дисонансна емпатійна взаємодія мають кореляти в усіх компонентах міжособистісної взаємодії. Намірова ж емпатійна взаємодія з жодним із досліджуваних показників суб'єктивного фактору не пов'язана.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Третій розділ дисертації присвячений теоретико-методологічному обґрунтуванню програми психологічного сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії. Подано опис її змісту, структури, основних методів та форм корекційно-розвивального впливу. Викладено результати формульованого експерименту, наведено показники ефективності програми у їх хронологічній динаміці.

3.1. Теоретичне обґрунтування основних положень програми сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії

Людина, як соціальна істота, протягом усього свого життя постійно включається у різні види міжособистісної взаємодії. Сукупність міжособистісних контактів на кожному етапі онтогенезу задає свій напрямок розвитку особистості, міру її психологічного комфорту та емоційного благополуччя. Саме тому своєрідним викликом для психологів постає пошук шляхів підвищення ефективності міжособистісних контактів як умови всебічної самореалізації особистості.

Теоретичний аналіз існуючих наукових досліджень з окресленої проблематики показав, що досить дієвим засобом підвищення міжособистісної ефективності може стати розвиток емпатійності (див. розділ 1). Результати ж констатувального експерименту (див. параграф 2.3.) дозволили емпірично довести, що емпатія, як процес, здатна впливати на різні психологічні процеси, які активізуються у ході міжособистісної взаємодії. Розвинена емпатійність, як якість особистості, обумовлює когнітивну, емоційну, мотиваційну та ціннісно-смыслову центрованість

особистості на Іншому (на його думках, переживаннях, потребах, мотивах поведінки тощо). Такий альтероцентризм, який має місце у кожному компоненті міжособистісної взаємодії, сприяє встановленню взаєморозуміння, адекватного емоційного реагування, смислової єдності тощо, що зрештою й робить емпатійну взаємодію більш адекватною, ефективною, розвиненою, порівняно з неемпатійною.

З огляду на означене, перед нами постало завдання розробки програми сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії (далі – Програма).

Для розробки Програми ми опиралися на вже існуючі програми розвитку емпатійності: соціально-психологічні тренінги розвитку емпатії О. В. Алпатової [3], Барни М. В. [16], Л. П. Журавльової [83], В. Г. Савченко, Е. І. Гури [175], Я. В. Сухенко [195], О. М. Юдіної [212], кінотренінг актуалізації емпатії особистості А. Е. Ахмедзянової [11], формування емпатії у студентів педагогічного вузу засобами психологічних дисциплін, запропонований А. Штейнмецем [211], програма поетапного розвитку у студентів педагогічної емпатії протягом всього терміну їх навчання О. Д. Кайріс [93] та ін. Продуктом узагальнення та систематизації вихідних положень даних програм стала розроблена власна програма.

Теоретичним підґрунтям Програми стала концепція культурно-історичного розвитку Л. С. Виготського [54]. Так, відповідно до загального генетичного закону, розвиток будь-якої психічної функції передбачає дві стадії – спочатку зовнішню (соціальну), потім внутрішню (психологічну). Тому, для розвитку емпатії та різних форм її прояву, особистість спочатку має спостерігати, як відбувається даний процес у інших людей, тільки після чого відбувається інтеріоризація даного «чужого» досвіду у власне внутрішнє психічне надбання. Й лише після цього може йти мова про прояв емпатії та реалізацію емпатійної поведінки (своєрідну екстеріоризацію емпатії).

Звісно, набуття досвіду емпатійності починається ще з немовлячого періоду (симбіотична емпатія [83]). Однак, зважаючи на те, що вищі форми емпатії стають доступними лише у юнацькому віці, то період ранньої юності є найбільш актуальним для набуття молодою людиною досвіду усіх видів

емпатійної поведінки. Крім того, саме на даному етапі юності було виявлено переважну більшість кореляційних зв'язків емпатії з усіма складовими міжособистісної взаємодії (див. розділ 2). Відтак, Програма розрахована на осіб раннього юнацького віку, однак вона може застосовуватися й на усіх подальших етапах онтогенезу з метою особистісного розвитку та оптимізації міжособистісної взаємодії.

В основу Програми було покладено поетапну динаміку емпатійного процесу, який, за Л. П. Журавльовою, «задається емпатогенною ситуацією» [83, с. 40]. Відображення останньої і є умовою запуску емпатійного процесу.

Для того, щоб емпатогенна ситуація не залишилася непоміченою, необхідна актуалізація емпатійної установки. Найбільш доцільним у цьому контексті може стати метод символічного моделювання, яке з позиції теорії соціального наочіння А. Бандури впливає на розвиток тих чи інших форм поведінки головним чином через інформаційну функцію [15]. Так, моделюючи найбільш поширені види емпатогенних ситуацій, можна без шкоди для себе та інших визначити наслідки різних способів емпатійного реагування на них: від антиемпатії до альтруїзму.

Досить дієвим засобом такого моделювання можуть стати продукти кіномистецтва. Про ефективність їх використання з метою здійснення психологічного впливу вже йшлося у роботах А. Е. Ахмедзянової [11], С. А. [Литвиненко](#), В. М. Ямницького [121] та ін. Науковці вказують на виховний, розвивальний, а подекуди й терапевтичний ефект від перегляду та подальшого обговорення кінофільмів, що значно посилюється, якщо його здійснювати у формі групової роботи (на кшталт дискусійного кіноклубу). Крім того, вмільа режисерська постановка разом з майстерною акторською грою надають глядачеві можливість аналізу не лише вчинків, а й мотивів, переживань, думок героїв. Усе це слугує цінним стимульним матеріалом для запуску процесів рефлексії, самопізнання, моральної оцінки ситуації, що є надзвичайно актуальним та цікавим для особистості юнацького віку. Досить цінною для юнацтва є й можливість поділитися власними враженнями від картини, особливостей акторської гри, оцінки героїв та їх поведінки,

аргументувати їх осуд або виправдання, запропонувати інші, більш вдалі, варіанти виходу з ситуацій тощо. Саме під час таких обговорень у хлопців та дівчат з'являється прекрасна можливість задовольнити досить гостру потребу юності у саморозкритті та самопрезентації власної унікальності, неповторності, самобутності.

Певні переваги у контексті розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії мають такі засоби кіномистецтва як короткометражні фільми. Під час перегляду останніх у відносно короткий проміжок часу задається необхідна (типова) емпатогенна ситуація, пропонуються певні способи поведінки в ній та демонструються їх наслідки. Визначення такої ситуації у сюжеті зазвичай не викликає труднощів завдяки сильній емоційній напруженості, що забезпечується акторською грою, музичним супроводом, спецефектами тощо.

Значно складнішим засобом актуалізації емпатійної установки є фіксація емпатогенних ситуацій у повсякденному житті. Необхідність вичленення такої ситуації з-поміж величезного потоку інших, сприятиме концентрації уваги суб'єкта на Іншому, на його відчуттях та переживаннях. Подальший аналіз, осмислення та обговорення побаченого і відзнятого матеріалу актуалізує усвідомлення унікальності та багатогранності чужого внутрішнього світу, розвитку прагнення проникнути у цей світ і збагнути його.

Разом з тим, пережиті емоції під час перегляду фільмів та відео чи фото зйомок забезпечують перехід від зовнішнього «чужого» до внутрішнього «власного». Внаслідок цього відбувається ніби взаємопроникнення двох самобутніх реальностей, за якого чужий досвід переживається як власний. Таке «привласнення» досвіду, фактично, є свідченням його інтеріоризації, біфуркаційною точкою якої є момент емоційного перемикання.

Розвиток особистісно-сислової емпатії [83], як основи для реалізації найбільш продуктивних форм емпатійного реагування, набуде ефективності за умови активізації таких її механізмів як аналіз та оцінка ситуації, особистісна та моральна рефлексія, емоційна та когнітивна децентрація,

емпатійна установка, антиципація. Так, розвиток здатності до аналізу та оцінки ситуації забезпечує процес обговорення емпатогенних ситуацій у переглянутих короткометражних фільмах. Розвиток особистісної рефлексії може бути реалізованим шляхом аналізу власних відчуттів і переживань під час споглядання емпатогенних ситуацій. Для підвищення ефективності даного процесу передбачено застосування відеофіксації зовнішніх проявів емоційних відгуків учасників під час перегляду фільму. Отриманий відеоматеріал демонструється під час рефлексивного самоаналізу кожного учасника групи. Розвитку антиципації сприяє моделювання інших варіантів розвитку подій. Їх же рольове програвання дозволить не лише «приміряти на себе», екстеріоризувати роль суб'єкта та об'єкта емпатії, який проявляє різні форми емпатійної поведінки, а й сприятиме виробленню найбільш адекватних форм поведінки у реальних життєвих ситуаціях. Відтак, робота з короткометражними фільмами та фото/відеоматеріалами дозволяє забезпечити (відобразити, актуалізувати, охопити, врахувати) афективно-когнітивно-конативну природу емпатії.

Однак розвивати саму лише емпатійність з метою підвищення міжособистісної ефективності особистості буде замало, оскільки вона є лише необхідною умовою реалізації емпатійної взаємодії. Крім емпатійності на той чи інший вид емпатійного реагування може впливати й низка інших факторів. Констатувальний експеримент показав, що найбільш розвинені види емпатійної взаємодії (сприяючої та альтруїстичної) у ранньому юнацькому віці передусім пов'язані з доброзичливим, конструктивним сприйманням Іншого, рефлексією власної поведінки у взаємодії, відсутністю емоційних бар'єрів, наявністю позитивного оптимістичного емоційного фону взаємодії, ціннісним ставленням до Іншого та до взаємодії з ним. Враховуючи такі результати, в Програму було включено вправи та завдання на розвиток когнітивної, емоційної, мотиваційної та ціннісно-сислової центрованості на Іншому.

Дана Програма може використовуватися з профілактичною метою для підвищення ефективності міжособистісної взаємодії, що буде особливо корисним у процесі соціально-психологічної адаптації (перед вступом до ВНЗ, на початковому етапі навчання чи перед завершенням навчання у виші). Крім того, проблема розвитку емпатійної взаємодії студентів знаходиться у площині професійного виховання. Вона покликана насамперед задовольнити потребу працедавця у фахівцях, які не лише мають високий рівень фахової підготовки, але і спроможні до продуктивної міжособистісної взаємодії у процесі професійної діяльності. Необхідною умовою забезпечення її ефективності є розвиток емпатійності, як особистісної характеристики майбутнього фахівця.

Впровадження у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів програми психологічного сприяння оптимізації міжособистісної взаємодії дозволяє не лише підвищити ефективність самореалізації молоді в соціумі, але й розвиватиме соціальний аспект професійної компетентності.

3.2. Програма психологічного сприяння розвитку емпатійної взаємодії у ранньому юнацькому віці

Розробка Програми здійснювалась на основі узагальнення наукових психологічних підходів до організації і проведення психокорекційної роботи. Ефективність психокорекційної роботи зі студентами забезпечується принципів, зокрема: гуманізму, науковості, адекватного реагування на виявлення чинників та умов виникнення психічних явищ тощо [207, с.153].

На основі теоретичного аналізу нагромадженого в психологічній практиці досвіду використання активних методів впливу на розвиток особистості було визначено основні методи психокорекційної роботи: міні лекції, демонстрація короткометражних фільмів з яскраво вираженою емпатогенною ситуацією, відеофіксація емоційного відгуку, групова дискусія

(тематична, біографічна та інтеракційна), мозковий штурм, методи ігрової драматизації, кейс-стаді, письмові самозвіти. Основним методом, який був застосований для реалізації Програми, став соціально-психологічний тренінг.

Розроблена програма ґрунтувалась на гіпотезі, що для сприяння розвитку емпатійної взаємодії необхідно, по-перше, розвивати емпатійність особистості, а по-друге, сприяти усвідомленню наслідків різних форм емпатійного реагування, що забезпечується шляхом центрації на думках, переживаннях, почуттях, станах, потребах суб'єкта та об'єкта емпатії.

Таким чином, структуру Програми можемо подати у вигляді 4 блоків:

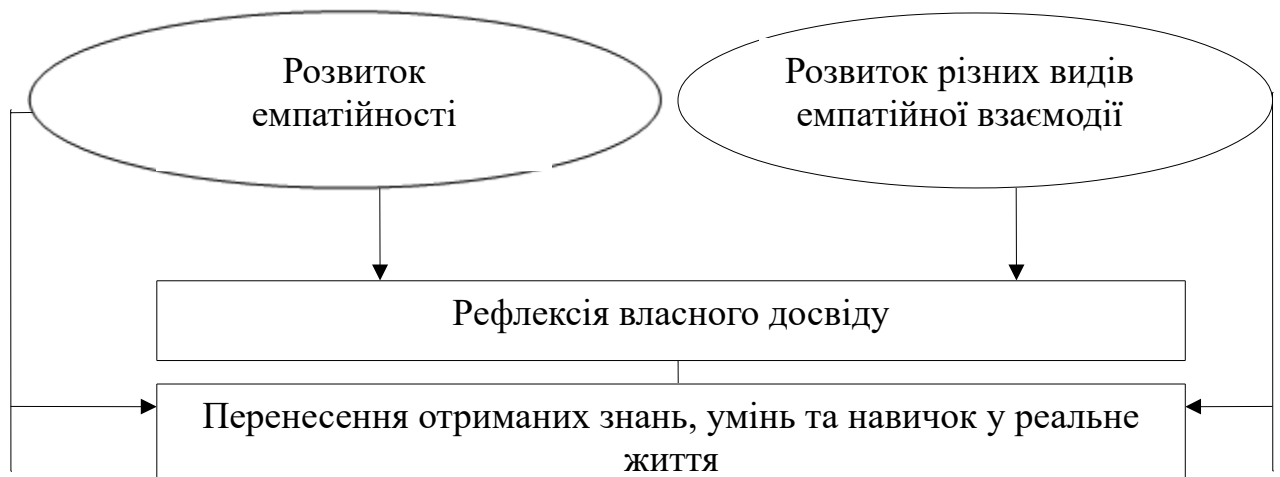

Рис.3.1. Структура програми сприяння розвитку емпатійної взаємодії

Основними завданнями першого блоку – «Розвиток емпатійності», – стали:

1. Сприяти актуалізації емпатійної установки молоді.
2. Активізувати процеси самопізнання юнацтва та розвитку в них навичок рефлексії.
3. Активізувати процеси децентрації при налагодженні контакту з Іншим.
4. Сприяти розвитку механізму антиципації у процесі міжособистісної взаємодії.

Завданнями другого блоку – «Розвиток різних видів емпатійної взаємодії», – були:

1. Розширювати знання молоді про різні види емпатійної взаємодії.

2. Розвивати когнітивну, емоційну, мотиваційну та ціннісно-смыслову концентрацію на Іншому.
3. Сприяти визначенню найбільш оптимальних (ефективних, адекватних) видів емпатійної взаємодії.

Основним завданням третього блоку – «Рефлексія власного досвіду», було усвідомлення наслідків різних видів емпатійного реагування для подальшого розвитку міжособистісної взаємодії.

Четвертий блок – «Перенесення отриманих знань, умінь та навичок у реальне життя» мав на меті вироблення практичних навичок різних видів емпатійної взаємодії.

Основні завдання перших двох блоків реалізуються у ході тренінгових занять, а третій та четвертий – під час самостійної роботи.

Загалом, програмою передбачено 18 тренінгових занять загальною тривалістю 54 години. Крім того, передбачена самостійна робота учасників формувального експерименту в період між тренінговими заняттями, загальною тривалістю 33 дні.

Структура програми сприяння розвитку емпатійної міжособистісної
взаємодії у юнацькому віці

Заняття 1

Тема: Таємниці світу людських взаємин

Мета: налагодження контакту з учасниками групи, ознайомлення учасників зі структурою програми, правилами роботи в групі, створення сприятливої атмосфери та комфортного середовища для ефективної роботи, актуалізація знань про ефективну міжособистісну взаємодію.

Ресурси: ватман, маркери, фліп-чарт, бейджі та кольорові стікери.

Структура заняття

1. Вступне слово тренера: ознайомлення з тематикою програми, її структурою, тривалістю та періодичністю занять, особливостями виконання завдань для самостійної роботи тощо.
2. Прийняття правил роботи в групі.
3. Вправа на знайомство «Паспорт сусіда» (робота в парах).

4. Вправа на очікування «Пісочний годинник».
5. Мозковий штурм «Ефективна міжособистісна взаємодія».
6. Робота в групах «Секрет міжособистісної ефективності».
7. Гра «Острів».
8. Підведення підсумків.
9. Вправа на завершення.

Завдання для самостійної роботи №1 (дається через день після тренінгового заняття № 1): пригадайте свої міжособистісні контакти протягом сьогоднішнього дня. Подумайте, які з них були успішними, а які – ні? Як Ви думаєте, чому? На основі власних спостережень запишіть до щоденника якості, які необхідні Вам для реалізації ефективної міжособистісної взаємодії.

Примітка. Завдання для самостійної роботи повідомляються учасникам в день їх виконання листом на електронну пошту або приватним повідомленням через соціальні мережі. Допускається уточнювальне листування.

Заняття № 2

Тема: Емпатія та міжособистісна взаємодія

Мета: дати учасникам групи теоретичні знання щодо понять «емпатія», «емпатогенна ситуація», «суб'єкт емпатії», «об'єкт емпатії». Розвивати центрованість на Іншому, здатність вичленовувати емпатогенну ситуацію з-поміж інших, вчування в Іншого.

Ресурси: мультимедійна установка, мультиплікаційний фільм «Сила емпатії» (тут і далі адреси електронних ресурсів вільного доступу до відібраних відеоматеріалів див. табл. 3.1), листівки з інформаційним повідомленням «Що необхідно знати про емпатію», чисті аркуші паперу, фарби, олівці, фломастери.

Структура заняття

1. Тематична вправа на встановлення контакту «Улюблена страва» (Його звати..., я думаю, що його улюблена страва).
2. Психологічний портрет міжособистісно ефективною особистості (на основі результатів самостійної роботи).
3. Перегляд мультфільму «Сила емпатії» з наступним обговоренням.

4. Міні-лекція «Що необхідно знати про емпатію».
5. Творча вправа «Малюнок емпатії».
6. Вправа на розвиток емпатії «Дзеркало душі».
7. Підведення підсумків.
8. Вправа на завершення.

Завдання для самостійної роботи №2 (дається на другий (наступний) день після тренінгового): протягом дня необхідно фіксувати емпатогенні ситуації, свідком яких Ви стали. Зафіксуйте їх на фото або відео (учасникам дозволяється робити постановки на основі реальних ситуацій).

Проаналізуйте, як оточуючі реагували на ситуацію. Чиї реакції були найбільш ефективними, а чиї – найменш. Свої роздуми запишіть до щоденника.

Завдання для самостійної роботи №3 (дається на третій день після тренінгового): в кінці дня пригадайте та запишіть до щоденника скільки разів у Вас виникали емпатогенні ситуації. Як оточуючі на них реагували. Скільки з них залишилися без відгуку взагалі. Проаналізуйте, які емоції та переживання виникали внаслідок таких реакцій. Як це вплинуло на Ваше ставлення до цих людей та розвиток взаємодії з ними.

Завдання для самостійної роботи №4 (дається на третій день після тренінгового): в кінці дня пригадайте та запишіть до щоденника, скільки разів виникали емпатогенні ситуації з іншими людьми. Як Ви на них відреагували? Скільки з них залишили без відгуку взагалі?

Перерахуйте причини саме таких реакцій. Проаналізуйте, які емоції та переживання виникали у емпата внаслідок такого реагування. Змоделюйте, які реакції були б більш доречними у даній ситуації.

Заняття № 3

Тема: Емпатія та міжособистісна взаємодія: правила успіху

Мета: актуалізувати емпатійну установку, розвивати здатність до аналізу та оцінки ситуації, децентрації, рефлексії, антиципації.

Ресурси: мультимедійна установка, маркери, фліп-чарт.

Структура заняття

1. Тематична вправа на активізацію «Намалюй настрій» (робота в парах).

2. Презентація учасниками відзнятих фото та відео (завдання №2). Їх обговорення. Аналіз найбільш яскравих ситуацій. Обговорення вражень та висновків.

3. Обговорення емпатогенних ситуацій, зібраних під час виконання завдання №3 (кожен учасник пропонує групі 1 ситуацію на вибір). Оформлення групового списку власних очікувань як емпата від емпатуючого. Аналіз учасниками своїх вражень від виконання завдання.

4. Гра-рухавка.

5. Обговорення емпатогенних ситуацій, зібраних під час виконання завдання №4 (кожен учасник пропонує групі одну ситуацію на вибір). Оформлення групового списку власних емпатійних реакцій як емпатуючого. Його порівняння з попереднім списком (п.3). Обговорення результатів.

6. Розробка правил успіху у міжособистісній взаємодії (на основі власних спостережень та попередніх обговорень. Робота в групах (3 групи по 3-4 чол.)).

7. Підведення підсумків заняття.

8. Повідомлення завдання для самостійної роботи.

9. Вправа на завершення.

Завдання для самостійної роботи №5 (дається вкінці тренінгового заняття): протягом двох днів слідуйте правилам успіху, які були розроблені на тренінговому занятті. Записуйте до щоденника свої роздуми, труднощі та успіхи у їх реалізації.

Заняття № 4

Тема: Перервана емпатійна взаємодія.

Мета: поінформувати учасників групи про перервану емпатійну взаємодію, актуалізувати емпатійну установку, розвивати здатність до аналізу та оцінки ситуації, децентрації, рефлексії, антиципації.

Ресурси: мультимедійна установка, записи короткометражних фільмів «Байдужість та «Нам все одно», маркери, фліп-чарт.

Структура заняття

1. Вправа на привітання «Анкета» [201].
2. Обговорення результатів виконання завдання для самостійної роботи.

3. Перегляд уривків короткометражних фільмів «Байдужість» та «Нам все одно» з наступним порівнянням поведінкових реакцій персонажів на емпатогенну ситуацію.
4. Інформаційне повідомлення «Перервана емпатійна взаємодія».
5. Гра-драматизація перерваної емпатійної та неемпатійної взаємодії за поданим сюжетом з наступним обговоренням. (Робота в групах).
6. Розробка символу перерваної емпатійної взаємодії. (Робота в групах).
7. Підведення підсумків заняття.
8. Вправа на завершення.

Завдання для самостійної роботи №6 (дається наступного дня після тренінгового заняття): протягом дня необхідно фіксувати прояви індіферентної емпатійної взаємодії, свідком яких Ви стали. Зафіксуйте їх на фото або відео (учасникам дозволяється робити постановки на основі реальних ситуацій). Проаналізуйте, чому люди реагують таким чином. Як це впливає на перебіг емпатогенної ситуації, стан емпатуючого. Наскільки такий вид взаємодії є ефективним? Свої роздуми та враження запишіть до щоденника.

Завдання для самостійної роботи №7 (дається через день після тренінгового заняття): протягом дня фіксуйте, скільки разів була реалізована індіферентна емпатійна взаємодія по відношенню до Вас. Дайте відповідь на питання: Що Ви відчували, коли люди проявляли байдужість? Як це вплинуло на Ваше ставлення до цих людей? Що хотілось би їм сказати? Яка реакція у даній ситуації була б для Вас найбільш бажаною? Свої роздуми та враження запишіть до щоденника.

Завдання для самостійної роботи №8 (дається через два дні після тренінгового заняття): протягом дня фіксуйте, скільки разів була реалізована індіферентна емпатійна взаємодія Вами. Дайте відповідь на питання: Чому Ви реагували саме таким чином? Як це позначилося на ваших взаєминах з емпатом? Яка реакція у даній ситуації була б найбільш адекватною? Що

відчували люди, до яких Ви проявляли байдужість? Свої роздуми та враження запишіть до щоденника.

Заняття № 5

Тема: ефективність індиферентної емпатійної взаємодії.

Мета: забезпечити зворотній зв'язок з учасниками групи, розвивати здатність до аналізу та оцінки ситуації, децентрації, рефлексії, антиципації.

Ресурси: мультимедійна установка, маркери, фліп-чарт.

Структура заняття

1. Вправа на активізацію «Очищення» [196].
2. Презентація учасниками відзнятих фото та відео (завдання №6). Їх обговорення. Аналіз найбільш яскравих ситуацій. Обговорення вражень та заслуховування самозвітів учасників.
3. Обговорення емпатогенних ситуацій, зібраних під час виконання завдання №7 (кожен учасник пропонує групі одну ситуацію на вибір). Оформлення групового списку переживань як емпата на індиферентне реагування емпатуючого. Аналіз учасниками своїх вражень від виконання завдання.
4. Гра-рухавка.
5. Обговорення емпатогенних ситуацій, зібраних під час виконання завдання №8 (кожен учасник пропонує групі одну ситуацію на вибір). Оформлення групового списку обставин, за яких реалізується індиферентна взаємодія. Обговорення результатів. Заслуховування самозвітів учасників.
6. Мозковий штурм «Наслідки перерваної емпатійної взаємодії».
7. Розробка правил запобігання перерваній емпатійній взаємодії.
8. Підведення підсумків заняття.
9. Повідомлення завдання для самостійної роботи.
10. Вправа на завершення.

Завдання для самостійної роботи №8: Протягом одного дня реалізуйте індиферентну взаємодію. Опишіть випадки, в яких вона була доречною. Опишіть власні відчуття та переживання від цього дня. Не забудьте потім повідомити знайомим про свій експеримент. Поцікавтеся, що вони відчували, коли Ви реагували таким чином. Свої враження та відкриття занотуйте у

щоденнику. Внесіть відповідні корективи у пам'ятку запобігання перерваній міжособистісній взаємодії.

Решта занять з 6 по 17 побудовані аналогічно до 4-го та 5. Зауважимо, що кожне парне заняття присвячене одному з видів емпатійної міжособистісної взаємодії, після якого учасники групи протягом трьох днів виконують завдання, спрямовані на виявлення особливостей та наслідків даного виду емпатійного реагування. Кожне ж непарне заняття присвячене обговоренню та узагальненню результатів спостережень та самопостережень учасників групи, а також розробці на основі власного досвіду правил ефективної міжособистісної взаємодії. Задля усвідомлення необхідності дотримання розроблених правил, учасникам пропонується протягом дня реалізовувати лише той вид емпатійної взаємодії, який розглядався на останньому занятті та на власному досвіді робити висновки про його ефективність.

Таблиця 3.1

Порядок демонстрації короткометражних фільмів

Номер заняття	Тема заняття	Фільм для демонстрації	Електронна адреса ресурсу вільного доступу
2	Емпатія та міжособистісна взаємодія	«Сила емпатії» (The power of empathy)	www.gobblynne.com
4	Перервана емпатійна взаємодія	«Байдужість» ; «Нам все одно»	www.youtube.com/watch?v=pmD9ibJI35M www.youtube.com/watch?v=GLgrf1FqGs4
6	Егоцентрична емпатійна взаємодія	«Знаєш, мама»	www.youtube.com/watch?v=cKePK5RrVXY
8	Суб'єктно-центрична емпатійна взаємодія	«Что это?»	www.youtube.com/watch?v=mlT7DokIPdM .

10	Намірова емпатійна взаємодія	«Одна сотая секунды»	www.youtube.com/watch?v=GSdy76KD9vw
12	Сприяюча емпатійна взаємодія	«Садовник»	www.youtube.com/watch?v=FTWXfsRsc-Y
14	Дисонансна емпатійна взаємодія	«Цирк «Бабочка» »	www.youtube.com/watch?v=cv2z3Ej463k
16	Альтруїстична емпатійна взаємодія	«Мост»	www.youtube.com/watch?v=MykuzGt7q-c

На останньому занятті підводяться підсумки розвивальної роботи, проводиться повторне тестування, на основі якого учасники роблять висновки про зміни у власній особистості, обговорюються зміни у міжособистісних взаєминах, розробляється план подальшого саморозвитку та самовдосконалення.

Загалом, основна частина програми включає перегляд дев'яти короткометражних фільмів, які демонструють різнотипні емпатогенні ситуації з різними формами емпатійного відгуку. Порядок демонстрації фільмів (один фільм – одне заняття) подано у таблиці 3.1.

Характерною особливістю відібраних фільмів є й різні об'єкти емпатії: друг, ворог, дитина, людина похилого віку, кохана людина, власна дитина, жертва, людина з обмеженими можливостями. Таким чином, використовуючи дані сюжети як стимульний матеріал ми маємо можливість сприяти розвитку адекватних моделей емпатійних ставлень до різних соціальних категорій.

Після кожного перегляду відбувається рефлексія власних відчуттів, думок, станів, а також обговорення переживань, мотивів та наслідків поведінки учасників емпатогенної ситуації.

Певні труднощі можуть виникати при роботі над роз'ясненням особливостей егоцентричної та суб'єктоцентричної міжособистісної взаємодії, оскільки при перегляді фільму надзвичайно складно, а інколи й

До експ.	\bar{x}	18,	19,	2,	2,6	3,4	3,4	1,4	1,6	1,6	1,7	1,5	1,7	2,8	2,2	1,6	1,8
Після	\bar{x}	28,	18,	2,	2,8	2	3,3	1,5	1,6	2	1,7	1,4	1,6	4,1	2,1	1,7	1,9

Примітки: ІЕ – інтегральна емпатія, ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія, ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія, ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія, СЕВ – суб’єктноцентрична емпатійна взаємодія, НЕВ – намірова емпатійна взаємодія, СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія, АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ЕГ – експериментальна група (n=30 чол.), КГ – контрольна група (n=30 чол.).

Для участі у формувальному експерименті були відібрані хлопці та дівчата раннього юнацького віку, які мають низький рівень розвитку емпатії. Шляхом випадкового розподілу 30 з них увійшло до експериментальної групи та стільки ж – до контрольної. Після перевірки на нормальність розподілу був застосований метод t-критерію Ст’юдента, що довів відсутність значущих відмінностей між середніми показниками емпатійності досліджуваних експериментальної та контрольної груп.

Аналіз середніх показників емпатійності та частоти проявів різних видів емпатійної взаємодії, що були отримані до та після формувального експерименту, дозволив констатувати суттєве підвищення загального показника емпатійності у досліджуваних експериментальної групи (див. табл. 3.2).

Зауважимо, що у 100% досліджуваних експериментальної групи після формувального експерименту відбулося підвищення рівня емпатійності, а у 70% рівень розвитку емпатії із низького перейшов на середній (див. рис. 3.2). У досліджуваних же контрольної групи кількість осіб, у яких відбулося підвищення рівня емпатійності не перевищує й 5%. Водночас серед представників цієї групи виявлено незначну частку осіб, у яких констатовано зниження загального показника.

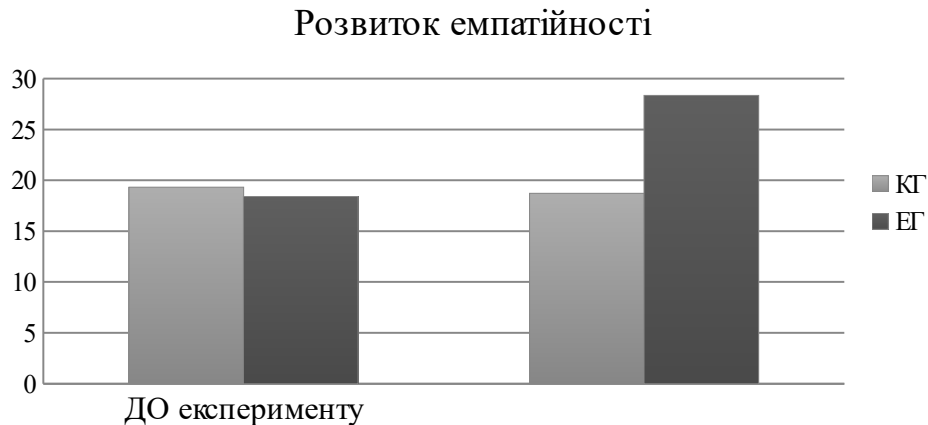

Рис. 3.2. Динаміка розвитку інтегральної емпатії

Щодо динаміки видів емпатійної взаємодії, то у представників експериментальної групи після психологічного впливу було виявлено незначне зниження частоти проявів дисонансної та перерваної емпатійної взаємодії при зростанні чисельності суб'єктоцентричної та сприяючої. Частота ж проявів егоцентричної, намірової та альтруїстичної емпатійної взаємодії після експерименту практично не змінилася.

У контрольній же групі суттєвих змін по жодному з досліджуваних показників не виявлено.

З метою перевірки достовірності виявлених відмінностей нами було застосовано t-критерій Стьюдента (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Порівняльний аналіз нормально розподілених показників емпатійності

Показники ЕВ	Mean	Mean	t- value	df	p	Valid	Valid	Std.Dev. контр	Std.Dev. експ.	F-ratio	p
	контр	експ.				N контр	N експ.				
Ie	28,33	18,40	4,88	58	0,000009	30	30	8,142	7,600	1,148	0,71
ДЕВ	2,20	2,80	1,35	58	0,181945	30	30	1,424	1,972	1,918	0,08
ПЕВ	3,367	2,00	-3,898	58	0,000254	30	30	1,542	1,145	1,815	0,11
ЕЕВ	1,40	1,53	0,438	58	0,663102	30	30	1,354	0,973	1,937	0,08
СЕВ	2,00	1,5667	1,28	58	0,204868	30	30	1,259	1,356	1,160	0,69
НЕВ	1,467	1,43	0,13	58	0,894831	30	30	1,042	0,898	1,347	0,43
СпЕВ	4,10	2,80	3,423	58	0,001143	30	30	1,269	1,648	1,687	0,16
АЕВ	1,70	1,567	0,366	58	0,715939	30	30	1,149	1,633	2,020	0,06

Примітки: Іе – інтегральна емпатія; ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія; ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія; СЕВ – суб’єктоцентрична емпатійна взаємодія; НЕВ – намірова емпатійна взаємодія; СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія; АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія.

При порівнянні отриманих показників t-критерію Стьюдента (t-value) з табличними критичними значеннями для $n=30$ було виявлено, що статистично значущими (на рівні $p \leq 0,01$) є зміни у показниках інтегральної емпатії учасників експериментальної групи, а також їх перерваної та сприяючої емпатійної взаємодії.

Таблиця 3.4

Динаміка показників емпатійності та емпатійної міжособистісної взаємодії у юнаків та дівчат експериментальної групи до та після експерименту

Шкали		ІЕ		ДЕВ		ПЕВ		ЕЕВ		СЕВ		НЕВ		СпЕВ		АЕВ	
Групи		Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х	Д	Х
До експ.	\bar{x}	20,5	16,3	2,5	3,1	3,4	3,3	1,33	1,5	1,6	1,5	1	1,9	3,4	2,2	1,7	2,1
Після експ.	\bar{x}	30,7	25,9	1,9	2,5	1,9	2,1	1,6	1,5	2,1	1,9	1,2	1,7	4,6	3,6	1,7	1,7

Примітки: Іе – інтегральна емпатія; ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія; ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія; СЕВ – суб’єктоцентрична емпатійна взаємодія; НЕВ – намірова емпатійна взаємодія; СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія; АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія.

Такі результати свідчать про ефективність розробленої програми сприяння розвитку емпатійної взаємодії у юнацькому віці. Виявлено, що після її застосування у досліджуваних суттєво зростає рівень емпатійності, внаслідок чого значно зменшується кількість перерваних емпатійних взаємодій та зростає чисельність сприяючих.

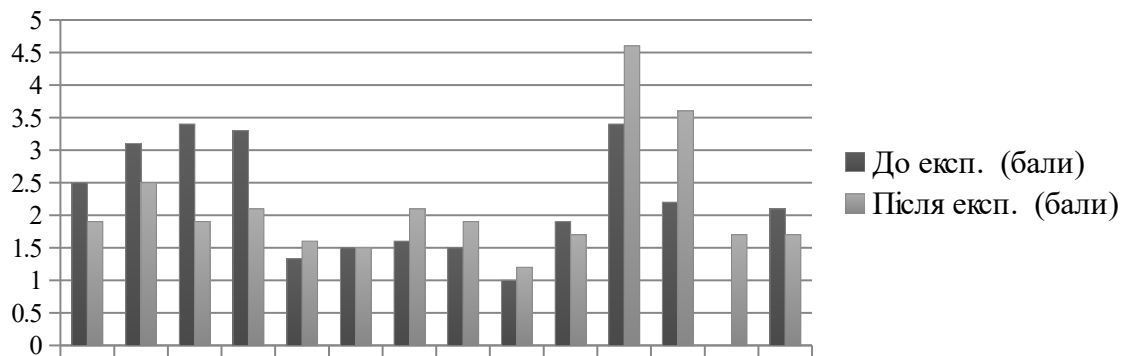

Рис. 3.3. Динаміка розвитку різних видів емпатійної взаємодії у юнаків та дівчат експериментальної групи до та після формувального експерименту.

Крім того, було виявлено й деякі гендерні відмінності. Зокрема, після формувального експерименту у хлопців експериментальної групи відбулося незначне зменшення кількості намірових та альтруїстичних емпатійних взаємодій. У їх ровесниць же кількість намірових взаємодій збільшилася, а альтруїстичних – залишилася без змін (див. табл. 3.4).

Так само у дівчат після психологічного впливу констатовано збільшення кількості егоцентричних емпатійних взаємодій, в той час як у хлопців по даному показнику суттєвих змін не виявлено (див. рис. 3.3).

Таблиця 3.5

Матриця достовірних значень Т-критерію Стьюдента при порівнянні показників інтегральної емпатії та різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії у юнаків експериментальної групи до та після формувального експерименту

Вид ЕВ	Mean до експ.	Mean після експ.	t- value	df	p	Valid N до експ.	Valid N після експ.	Std.Dev. до експ.	Std.Dev. після експ.	F-ratio	p
Іе	30,73	20,533	4,804	28	0,000047	15	15	6,53	4,998	1,707	0,329
ДЕВ	1,867	2,533	-1,034	28	0,310448	15	15	1,457	2,031	1,942	0,227
ПЕВ	1,933	3,400	-2,531	28	0,017284	15	15	1,099	1,957	3,165	0,039
ЕЕВ	1,600	1,333	0,604	28	0,550704	15	15	0,986	1,397	2,010	0,204
СЕВ	2,067	1,600	0,855	28	0,399707	15	15	1,534	1,454	1,113	0,845

НЕВ	1,200	1,000	0,564	28	0,577193	15	15	0,941	1,000	1,129	0,824
СпЕВ	4,600	3,400	2,032	28	0,051683	15	15	1,404	1,805	1,652	0,359
АЕВ	1,733	3,400	-2,917	28	0,006882	15	15	1,28	1,805	1,988	0,211

Примітки: Іе – інтегральна емпатія; ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія; ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія; СЕВ – суб’єктоцентрична емпатійна взаємодія; НЕВ – намірова емпатійна взаємодія; СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія; АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія.

Перевірка достовірності виявлених відмінностей за допомогою *t*-критерію Стьюдента (див. табл. 3.5) показала, що у юнаків ($n=15$) статистично значущими є зміни у показниках інтегральної емпатії ($t=4,804$; $p \leq 0,01$), перерваної емпатійної взаємодії ($t=-2,53$; $p \leq 0,05$), сприяючої емпатійної взаємодії ($t=2,03$; $p \leq 0,1$) та альтруїстичної емпатійної взаємодії ($t=-2,92$; $p \leq 0,02$).

Таблиця 3.6

Матриця достовірних значень *T*-критерію Стьюдента при порівнянні показників інтегральної емпатії та різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії у дівчат експериментальної групи до та після формувального експерименту

Види ЕВ	Mean контр.	Mean експ.	t-value	df	p	Valid N контр	Valid N експ.	Std.Dev. контр.	Std.Dev. експ.	F-ratio	p
Іе	25,93333	16,26667	2,894712	28	0,007276	15	15	9,074821	9,215412	1,031225	0,95494
ДЕВ	2,533333	3,066667	0,871391	28	0,390951	15	15	1,355764	1,944467	2,056995	0,1896
ПЕВ	2,066667	3,333333	-3,04802	28	0,004986	15	15	1,222799	1,046536	1,365217	0,56800 8
ЕЕВ	1,466667	1,466667	0	28	1	15	15	0,99043	1,355764	1,873786	0,25223 9
СЕВ	1,933333	1,533333	0,957269	28	0,346625	15	15	0,96115	1,302013	1,835052	0,268118
НЕВ	1,666667	1,933333	-0,8584	28	0,397963	15	15	0,816497	0,883715	1,171429	0,77133 7
СпЕВ	3,6	2,2	3,479351	28	0,001663	15	15	0,910259	1,264911	1,931034	0,23057 3

АЕВ	1,666667	1,466667	0,463699	28	0,646448	15	15	1,046536	1,302013	1,5478262	0,42387
-----	----------	----------	----------	----	----------	----	----	----------	----------	-----------	---------

Примітки: Іе – інтегральна емпатія; ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія; ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія; СЕВ – суб’єктоцентрична емпатійна взаємодія; НЕВ – намірова емпатійна взаємодія; СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія; АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія.

У дівчат же статистично значущі зміни виявлено лише у показниках (див. табл. 3.6) інтегральної емпатії ($t=2,89$; $p\leq 0,02$), перерваної емпатійної взаємодії ($t=-3,05$; $p\leq 0,01$) та сприяючої емпатійної взаємодії ($t=3,48$; $p\leq 0,01$).

Таким чином, наявність достовірних змін у показниках інтегральної емпатії і у хлопців, і у дівчат експериментальної групи вказують на ефективність першого блоку програми, який був присвячений розвитку емпатійності як необхідної умови реалізації емпатійної міжособистісної взаємодії.

Метою другого, третього та четвертого блоків був розвиток здатності визначати та реалізовувати найбільш ефективні та адекватні види емпатійної взаємодії у різних життєвих ситуаціях. На останньому занятті, під час заслуховування самозвітів учасників щодо ефективності різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії, було визначено, що найменш ефективним видом емпатійної взаємодії є перервана, а найбільш ефективним – сприяюча. Такі результати є цілком закономірними, оскільки перша обривається ще на початковому етапі емпатійного процесу, переходячи у неемпатійну взаємодію або перериваючи міжособистісний контакт взагалі. Натомість друга приносить найбільше користі для емпата і не створює дискомфорту для емпатуючого.

З огляду на вищесказане, вважаємо, що мета другого, третього і четвертого блоків програми також була досягнута, оскільки чисельність

найбільш ефективного виду взаємодії достовірно підвищилась, а найменш ефективного – достовірно понизилась.

Виявлене суттєве зменшення кількості альтруїстичних взаємодій у юнаків експериментальної групи після формувального експерименту пов'язуємо з усвідомленням наявності більш оптимальних способів емпатійного реагування.

Зважаючи на отримані результати, вважаємо, що ефективність Програми психологічного сприяння розвитку емпатійної взаємодії як для юнаків, так і для дівчат є доведеною.

3.4. Дослідження стійкості розвиненої емпатійності в її хронологічній динаміці

З метою перевірки стійкості розвивального впливу Програми через 3 місяці після її завершення було проведено повторне дослідження емпатійності учасників експериментальної групи.

Таблиця 3.7

Динаміка показників розвиненої емпатійності та емпатійної міжособистісної взаємодії в експериментальній групі

Шкали		ІЕ	ДЕВ	ПЕВ	ЕЕВ	СЕВ	НЕВ	СпЕ	АЕВ
								В	
Одразу після експ.	\bar{x} (бали)	28,3	2,2	2	1,5	2	1,4	4,1	1,7
Через 3 міс. після експ.	\bar{x} (бали)	29,4	2,4	1,1	1,4	2,1	1,6	4,1	2,2

Примітки: ІЕ – інтегральна емпатія, ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія, ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія, ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія, СЕВ – суб'єктноцентрична емпатійна взаємодія, НЕВ – намірова емпатійна взаємодія, СпЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія, АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія.

Як видно з таблиці 3.7, суттєвих змін у результатах досліджуваних через три місяці після експерименту не відбулося. Так, коливання у середніх

показниках емпатійності та різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії знаходяться в межах 1 балу.

Водночас перевірка на наявність достовірних відмінностей між показниками тесту та ретесту за допомогою t-критерію Стьюдента дозволила констатувати статистично значущі зміни у показниках перерваної та альтруїстичної емпатійної взаємодії (див. табл. 3.8).

Як бачимо, спостерігається суттєве зниження чисельності перерваних міжособистісних взаємодій, що супроводжується зростанням кількості проявів альтруїстичної взаємодії. Такі результати цілком відповідають завданням Програми психологічного сприяння розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії, а тому можуть вказувати на її пролонгований (відстрокований) ефект.

Таблиця 3.8

Матриця достовірних значень Т-критерію Стьюдента при порівнянні показників інтегральної емпатії та різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії у юнаків експериментальної групи одразу після формульованого експерименту та через три місяці

Вид	Mean після експ.	Mean через 3 міс.	t-value	df	p	Valid N після експ.	Valid N через 3 міс.	Std.Dev. . після експ.	Std.Dev. через 3 міс.	F-ratio	p
Іе	28,3333 3	29,3666 7	0,491619	58	0,624844	30	30	8,142411	8,138810	1,00088 5	0,99811 6
ДЕВ	2,20000 0	2,43333 3	0,661744	58	0,510756	30	30	1,423933	1,304722	1,19108 7	0,64085 2
ПЕВ	2,00000 0	1,10000 0	- 3,352497	58	0,001415	30	30	1,144703	0,922889	1,53846 2	0,25196 0
ЕЕВ	1,53333 3	1,43333 3	- 0,413700	58	0,680620	30	30	0,973204	0,897634	1,17546 4	0,66623 4
СЕВ	2,00000 0	2,10000 0	0,306351	58	0,760434	30	30	1,259447	1,268994	1,01521 7	0,96784 1
НЕВ	1,43333	1,60000	0,736382	58	0,464466	30	30	0,897634	0,855006	1,10220	0,79508

	3	0								1	4
СПЕ	4,10000	4,10000	0,000000	58	1,000000	30	30	1,268994	1,184672	1,14742	0,71365
В	0	0								0	4
АЕВ	1,70000	2,20000	1,80040	58	0,076998	30	30	1,149213	0,996546	1,32986	0,44741
	0	0								1	7

Примітки: Іе – інтегральна емпатія; ПЕВ – перервана емпатійна взаємодія; ЕЕВ – егоцентрична емпатійна взаємодія; СЕВ – суб’єктоцентрична емпатійна взаємодія; НЕВ – намірова емпатійна взаємодія; СПЕВ – сприяюча емпатійна взаємодія; АЕВ – альтруїстична емпатійна взаємодія; ДЕВ – дисонансна емпатійна взаємодія.

Водночас не виключається можливість впливу на результати й суспільно-політичної ситуації в країні, так як на момент повторного дослідження активно велися військові дії. Очевидно, що насиченість життя досліджуваних яскравими емпатогенними ситуаціями створювало передумови для розвитку навичок емпативності з одного боку, й ефективного рефлексивного аналізу – з іншого.

Зважаючи на отримані результати можна зробити висновок, що повторне дослідження рівня розвитку емпатійності у досліджуваних експериментальної групи не лише доведено стійкість розвивального впливу програми в хронологічній динаміці, а й дозволило виявити його відстрокований ефект.

Висновки до третього розділу

1. У ході реалізації формуального експерименту було доведено ефективність розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії засобами групової та індивідуальної психокорекції.

2. Після проведення формуального експерименту в учасників експериментальної групи констатовано статистично значуще підвищення рівня інтегральної емпатії ($t=4,88$; $p\leq 0,001$), при зниженні частоти проявів перерваної ($t=-3,898$; $p\leq 0,01$) та зростанні сприяючої емпатійної взаємодії

($t=3,423$; $p\leq 0,01$). В учасників же контрольної групи достовірних змін не виявлено.

3. Аналіз гендерних відмінностей дозволив констатувати, що така тенденція є характерною як для хлопців, так і для дівчат, однак у юнаків експериментальної групи після розвивального впливу окрім вищезгаданих відбулися достовірні зміни ще й у показниках альтруїстичної взаємодії ($t=-2,917$; $p\leq 0,02$) у бік зниження частоти її проявів.

4. Дослідженням стійкості результатів розвивального впливу доведено ефективність програми в хронологічній динаміці, а також виявлено її відстрокований ефект: подальше зниження частоти проявів перерваної емпатійної взаємодії ($t=-3,353$; $p\leq 0,01$) та зростання чисельності альтруїстичних взаємодій ($t=1,8$; $p\leq 0,1$).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження проблеми емпатійної міжособистісної взаємодії у юнацькому віці. Побудовано структурно-динамічну модель репрезентації емпатії на мікрорівні міжособистісної взаємодії, визначено види емпатійної взаємодії та емпірично досліджено їх вікові, гендерні особливості, психологічні кореляти.

Теоретичний аналіз та узагальнення результатів дослідження дали змогу прийти до наступних висновків:

1. Існуючі дослідження впливу емпатії на міжособистісну взаємодію, що спрямовані здебільшого на розкриття сутності самого феномену емпатії (її генези, механізмів, динаміки, форм прояву тощо), виявлення її особистісних корелят та опис окремих форм репрезентації емпатії у процесі міжособистісного контакту, є поодинокими й суперечливими і потребують систематизації, уточнення, подальшого теоретичного обґрунтування та емпіричного дослідження.

2. Емпатійність є інтегральною якістю особистості, що забезпечує всебічне осягнення внутрішнього світу Іншого та постає як необхідна умова адекватного реагування на нього. Реалізація даної якості відбувається у формі емпатії. Емпатія – це процес психічного відображення об'єктивної дійсності, якою є внутрішній світ Іншого. Особливості актуалізації даного процесу під час міжособистісного контакту є підставою для диференціації будь-якої взаємодії на емпатійну (функціонування будь-якої з форм емпатії) або неемпатійну (нульовий рівень емпатії). Емпатійною взаємодією є випадковий або умисний, приватний або публічний, довготривалий або короткочасний, вербальний або невербальний, прямий або опосередкований особистісний контакт двох і більше людей, під час якого актуалізується емпатія хоча б одного з суб'єктів взаємодії. У ході емпатійного міжособистісного контакту емпатія репрезентується як умова, чинник, механізм та функція кожного елемента (когнітивного, емоційного, мотиваційного, ціннісно-сміслового та конативного) міжособистісної взаємодії.

3. Залежно від форми емпатії (індиферентність, співпереживання, співчуття, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, реальне сприяння на шкоду собі, антиемпатія), яка актуалізується в процесі міжособистісного контакту, відповідно, існує сім видів емпатійної міжособистісної взаємодії: перервана, егоцентрична, суб'єктоцентрична, намірова, сприяюча, альтруїстична та дисонансна. На реалізацію того чи іншого виду емпатійної взаємодії впливають об'єктивні (складність емпатогенної ситуації, умови та динаміка протікання, наявність інших людей, вік, стать об'єкта емпатії, родинні зв'язки з ним тощо), суб'єктивні (індивідуальні особливості та якості особистості суб'єкта емпатії) та ситуативні (настрій емпатуючого, міра його заклопотаності та характер діяльності в момент емпатогенної ситуації, реакції оточуючих на неї тощо) чинники.

4. Результати емпіричного дослідження вказують на те, що кожен вид емпатійної взаємодії має власну специфіку, яка полягає в домінуванні одного з компонентів емпатійної міжособистісної взаємодії. Зокрема, в перерваній взаємодії домінуючим є ціннісно-смысловий компонент, в егоцентричній – мотиваційний, а суб'єктоцентричній – емоційний. Сприяюча, альтруїстична та дисонансна емпатійні взаємодії, як найбільш розвинені та складні, мають кореляти в усіх компонентах міжособистісної взаємодії. З жодним із досліджуваних показників суб'єктивного чинника не пов'язана намірова емпатійна взаємодія.

5. Емпатія, актуалізуючись на різних етапах міжособистісної взаємодії має вплив на усі її структурні компоненти. Характер цього впливу має вікові (у період ранньої юності він є більш вираженим, порівняно зі зрілою), гендерні (у дівчат він є більш вираженим, порівняно з хлопцями) та особистісні (індивідуальний рівень розвитку емпатії) особливості.

6. В юнацькому віці половина всіх емпатійних контактів є сприяючими або альтруїстичними. Сучасному юнацтву найменш притаманними є егоцентричні та суб'єктоцентричні види емпатійної взаємодії.

7. Ранній юнацький вік є найбільш сприятливим для розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії. Останній забезпечується шляхом цілеспрямованого психологічного впливу на особистісні якості та характеристики юнака, які сприяють підвищенню рівня інтегральної емпатії (актуалізація емпатійної установки, розвиток децентрації, антиципації, рефлексії, альтероцентризму тощо), з одного боку, та усвідомлення молоддю наслідків різних видів емпатійної поведінки, з іншого.

8. Ефективність запропонованої програми психологічного сприяння розвитку емпатійної взаємодії забезпечується використанням засобів кіномистецтва в якості стимульного матеріалу, а також підбором методів та форм роботи, що є адекватними для даної вікової категорії (ігрова драматизація, кейс-стаді, фото- та відеофіксація, ведення рефлексивного щоденника тощо). Результати контрольного зрізу, які вказують на статистично значущі зміни у показниках інтегральної емпатії (їх зростання), а також перерваної (зменшення частоти проявів) та суб'єктоцентричної (збільшення частоти проявів) емпатійної взаємодії підтвердили ефективність програми. Виявлено відстрокований ефект програми, що проявляється у подальшому зниженні кількості перерваних емпатійних взаємодій та зростанні альтруїстичних.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальші перспективи наукових пошуків вбачаємо у вивченні особливостей емпатійної міжособистісної взаємодії на її мезо - та макрорівнях, а також дослідженні структури, механізмів, видів дисонансної емпатійної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И. В. Обучение и смысл: смыслообразование в учебном процессе. (Психолого-дидактический подход) / И. В. Абакумова. – Ростов н Д : Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 480 с.
2. Авраменкова Совместная деятельности дошкольников в проявлении гуманного отношения к сверстниками / В. В. Авраменкова // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С. 60–70.
3. Алпатова О. В. Психологічний аналіз регулятивної функції емпатії педагога у процесі керування учінням молодших школярів: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Алпатова Олександра Валентинівна. – К.: 2002. – 221 с.
4. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – М., 1977. – 249 с.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев // Избранные психологические труды: в 2 т. – М : Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 16–178.
6. Андреева Г. М. Социальная психология / Андреева Г. М. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – 302 с.
7. Андреева Г. М. Социальная психология / Андреева Г. М. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 374 с.
8. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. - №3. – С. 78–86.
9. Анциферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анциферова // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 37–50.
10. Анциферова Л. И. Системный подход к изучению формирования личности / Л. И. Анциферова // Проблемы психологии и личности. – М.: Прогресс, 1992. – С. 140–147.
11. Ахмедзянова А. Э. Актуализация эмпатии личности средствами кинотренинга (на примере студентов гуманитарного профиля): автореф. дисс...канд. психол. наук: спец. 19.00.13.– психология развития, акмеология / А. Э. Ахмедзянова. – Казань, 2011. – 24 с.

12. Ахметшина Воспитание эмпатической культуры в вузе / Ф. А. Ахметшина // Вестн. ТИСБИ. – 2002. – № 1. – С. 119–132.
13. [Бабчук О. Г.](#) Толерантність у співвідношенні з індивідуально-типологічними характеристиками товарищкості / О. Г. Бабчук // [Наука і освіта](#). – 2010. – № 9. – С. 17–21.
14. Балл Г. О. Методологічні засади використання і вдосконалювання людинознавчої термінології / Г. О. Балл // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 38. – Рівне: РДГУ, 2007 – С. 4–8.
15. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
16. Барна М. В. Програма соціально-психологічного тренінгу з розвитку емпатійності майбутніх практичних психологів / М. В. Барна // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №12. – С. 50–66.
17. Барсукова С. А. Представления о совести у старшеклассников с различным уровнем нравственного сознания и эмпатии / С. А. Барсукова // Современные проблемы психологии развития и образования человека (сб. м-лов междунар. конф.). – СПб, 2010. – Том 1 – С.144 – 149.
18. Бенера В. Є. Міжособистісна взаємодія педагога і студентів у вищій школі / В. Є. Бенера // Наука і освіта. – 2008. – № 3. – С.95–100.
19. Бех И. Д. Нравственность личности: стратегия становления / И. Д. Бех. – Ровно: РИО управления по печати, 1991. – 146 с.
20. Бех І. Д. Від волі до особистості / Іван Дмитрович Бех. – К., 1995. – 202 с.
21. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Іван Дмитрович Бех. – К. : ІЗМН, 1998. –204 с.
22. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – №2. – С. 16–23.
23. Бех І. Д. Виховання особистості: Підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
24. Бычкова А. Заметки о перинатальной психологии / А. Бычкова, Г. Шевченко // Медицинские аспекты здоровья женщины. – № 3 (3). – 2006. – С. 60–62.

25. Бісик Н. М. Культура міжособистісних взаємин старших підлітків / Н. М. Бісик // Вісник Житомирського педагогічного університету.– 2003.–Вип. 13. – С. 112–114.
26. Бобкова М. Г. Профессиональная установка педагога на эмпатийный способ взаимодействия с учащимися / М. Г. Бобкова // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Образование в Западно-Сибирском регионе: история, современность, перспективы». – Тобольск, 2004.– С. 166–167.
27. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М.: Просвещение, 1982. – 147с.
28. Бодалев А. А. Личность и общение : избр. тр. – М., 1983. – 271 с.
29. Бодалев А. А. Теоретико-методологические аспекты изучения эмпатии / А. А. Бодалев, Т. Р. Каштанова // Групповая психотерапия при неврозах. – Л., 1975. – С. 11–19.
30. Бодалев А. А. Психологические трудности общения и их преодоление / А. А. Бодалев , Г. А. Ковалев // Педагогика. – 1992. – №5–6. – С.65 – 70.
31. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
32. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. М.: Информ. изд. дом «Филинь», 1996. – 472 с.
33. Бойко Е. И. Время реакций человека/ Е. И. Бойко. – М.: Медицина, 1964.– 438 с.
34. Большунова Л. Н. Влияние музыкальных средств на развитие эмпатии личности: дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Большунова Лариса Николаевна – Новосибирск, 2000. – 229 с.
35. Боришевський М. Й. Взаємини в учнівському колективі і формування особистості / М. Й. Боришевський – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1974.– 47с.
36. Боришевский М. Й. Развитие саморегуляции поведения школьников: дис...д-ра психол. наук: 19.00.07 / Боришевский Мирослав Йосипович. – К., 1992. – 77 с.

37. Боришевський М. Й. Гуманізація міжособистісних взаємин в навчально-виховних закладах нового типу / М. Й. Боришевський – К.: 1994. – 278 с.
38. Бояндіна Г. С. Філософське розуміння біологічних засад феномену емпатії / Г. С. Бояндіна // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 97. – С.3–8.
39. Братченко С. Л. Межличностной диалог и его основные атрибуты / С. Л. Братченко // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии – М.: Смысл, 1997. – С.201–222.
40. Братченко С. Л. Диагностика личностно-развивающегося потенциала: методическое пособие для школьных психологов / С. Л. Братченко – Псков, 1997. – С. 34–56.
41. Братченко С. Л. Экзистенциальная психология глубинного общения / С. Л. Братченко – М: Смысл, 2001. – 197 с.
42. Брутман В. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности / В. Брутман, М. Радионова // Вопросы психологии – № 6. – 1997. – С. 38–47.
43. Будур І. М. Проблема формування згуртованості в психології / І. М. Будур // [Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Соц. філос., психологія.](#) – 2009. – Вип. 2 (33). – С. 214–221.
44. Бужина І. В. Гуманістичні відносини молодших школярів: сутність, досвід, закономірності: Монографія / І. В. Бужина. – Одеса: Маяк, 2001. – 182 с.
45. Булах І. С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Л. В. Долинська. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 114 с.
46. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні: Підручник / Н. Ю. Бутенко. – К.: КНЕУ, 2006. – 384 с.
47. Василюшина Т. В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. В. Василюшина. – К., 2000. – 20 с.
48. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003.– 1440 с.

49. Вердербер Р. Психология общения / Р. Вердербер, К. Вердербер – СПб.: ПРАЙМ -ЕВРОЗНАК, 2003. – 320 с.
50. Виговська Л. П. Теоретико-методологічні основи розв'язання проблеми емпатії / Л. П. Виговська // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали четвертих Костюковських читань. – Київ, 1996. – С. 231–239.
51. Виговська Л. П. Біологічні передумови виникнення емпатії у homo sapiens / Л. П. Виговська // Вісник Житомирського педагогічного інституту. – 1998. – №1. – С. 58–62.
52. Виговський С. Є. Структурно-динамічна модель емпатійної детермінації смислової сфери особистості / С. Є. Виговський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – Т. XIV, ч.4 – С. 35–43.
53. Виговський С. Є. Емпатія як чинник розвитку смислової сфери особистості в юнацькому віці: автореф.дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Сергій Євгенович Виговський. – Одеса, 2013.– 23 с.
54. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 504 с.
55. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / Вилюнас В. К. – М.: Изд-во МГУ, 1976.– 142с.
56. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / Вилюнас В. К. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
57. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. (Исторический обзор и современные проблемы) / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – № 2. – 1975. – С. 147–158.
58. Гаврилова Т. П. Эмпатия как специфический способ познания человека человеком / Т. П. Гаврилова // Теоретические и прикладные проблемы познания людьми друг друга. – Краснодар : Изд-во Кубан. ун-та, 1975. – С. 17–19.
59. Гаврилова Т. П. Эмпатия и её особенности у детей младшего и среднего школьного возраста : автореф.дис... канд. психол. наук: 19.00.07/ Т. П. Гаврилова. – М.,1977. – 20 с.

60. Гаврюшенко В. В. Теоретичний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії / Гаврюшенко В. В. // Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 2 (10). – С. 73–76.
61. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии / Ю. Б. Гиппенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. Н. Козлова // Вопросы психологии. – №4. – 1993. – С. 61–68.
62. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987, – 174с.
63. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К., 1989. – 181 с.
64. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / А. Гольдштейн, В. Хомик. – К., 2003. – 520 с.
65. Гончаренко Е. С. Развитие эмпатического потенциала личности (на материале исследования детей 7-8 лет) : дисс... канд. психол. наук: 19.00.01 / Гончаренко Екатерина Сергеевна. – Краснодар, 2003. – 241 с.
66. Горлов Д. С. Електродермальний потенціал при афективній відео стимуляції у осіб із різними рівнями емпатії / Д. С. Горлов, М. Ю. Макаруч, В. Б. Богданов, Т. В. Куценко, В. А. Харченко, Ю. П. Горго // [Біологічні студії](#). – 2010. – № 1. – С. 63–70.
67. Горянина В. А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия / В. А. Горянина // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 73–83.
68. Гуменюк О. М. Конфліктні взаємовідносини між вчителями та учнями підліткового віку / О. М. Гуменюк // Психологія: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова. – 1999. – Вип. 4(7). – С. 195–200.
69. Диагностика межличностных отношений подростков и старшеклассников: Методические рекомендации / Сост. Л. В. Сгурская, Г. С. Тамарский. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 44 с.
70. Джрнзаян Л. Н. Механизм эмпатии в межличностных отношениях: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. Н. Джрнзаян. – Тбилиси, 1984. – 29 с.
71. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов. – К.: Политиздат, 1987. – 271 с.

72. Доценко Е. Л. Межличностное общение: семантика и механизмы / Е. Л. Доценко. – Тюмень : ТОГИРРО, 1998. – 202 с.
73. Дудар О. В. Динаміка міжособистісної перцепції старшокласників : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Дудар. – К., 2008. – 20 с.
74. Духновский С. В. Переживание дисгармонии межличностных отношений: Монография / С. В. Духновский. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2005. – 174 с.
75. Духновский С. В. Субъективная оценка межличностных отношений: руководство по применению / С. В. Духновский. – СПб.: Речь, 2006. – 54 с.
76. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений: психологический практикум \ С. В. Духновский. – СПб.: Речь, 2009. – 141 с.
77. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности / О. П. Елисеев. – СПб.: Питер, 2001. – 560 с.
78. Елохина Т. П. Психология политического сотрудничества в России / Т. П. Елохина – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 260 с.
79. Єрмакова З. І. Емпатійна складова комунікативної компетентності / З. І. Єрмакова // Вісник Запорізького національного університету – № 2(13), 2010. – С. 155–159.
80. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов: учебник, 2-е изд. / О. Ю. Ермолаев. – М.: Московский психолого-социальный институт; Флинта, 2003. – 336 с.
81. Желтонова Ю. А. Ценностно-смысловые детерминанты межличностного взаимопонимания: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ю. А. Желтонова. – Ростов н/Д, 2000. – 180 с.
82. Журавльова Л. П. Теоретико-методологические основы решения проблемы эмпатии / Л. П. Журавльова // Українська психологія: сучасний потенціал: Матер. Четвертих Костюковських читань. – в 3т. – К.: ДОК-К, 1996. – Т.1. – С. 231–239.
83. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. – 328с.

84. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – №5(31) – С. 39 – 46.
85. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці / Л. П. Журавльова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки: збірник. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 31(55). – С. 154–161.
86. Запорожец А. В. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребёнка / А. В. Запорожец, Я. З. Неверович // Вопросы психологии. – 1974. – № 6.– С. 35–50.
87. Зарицька В. В. Розуміння особистістю емоцій інших у структурі емоційного інтелекту // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології, т. XII, ч.6, – С. 95–106.
88. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 508 с.
89. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 576 с.
90. Іванюк Н. М. Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної когніції \ \ Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2012. – Т. XIV, ч.2. – 452 с.
91. Каган М. С. Общение как ценность и как творчество / М. С. Каган, А. М. Эткінд // Вопросы психологии. – М., 1998. – № 4. – С. 25–34.
92. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування : навчальний посібник / Л. Г. Кайдалова , Л. В. Пляка. – Х.: НФаУ, 2011. – 132 с.
93. Кайріс О. Д. Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Д. Кайріс. – К., 2002. – 19 с.
94. Калина Н. Ф. Эмпатия, эмоции и бессознательное / Н. Ф. Калина // [Наука і освіта](#). – 2008. – № 8/9. – С. 57–61.

95. Климova И. В. Значение эмпатийного потенциала в регуляции поведения : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / И. В. Климova. – Санкт-Петербург, 2002. – 139 с.
96. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев – М., 1988.–192 с.
97. Коваленко О. Г. Історія вивчення міжособистісних стосунків / О. Г. Коваленко // Зб. наук. праць ХДПУ. – Вип. 13. – Х.: ХДПУ, 2000. – С. 39–45.
98. Ковальчук Л. Формування емпатійної культури студентів у процесі вивчення педагогічних дисциплін в класичному університеті / Л. Ковальчук // Вісник Львівського університету: Серія педагогічна. – 2006. – Вип. 21, ч. 2 – С. 82–91.
99. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. М. Коган. – К., 2005. – 20 с.
100. Коломинский Я. Л. Психология личных взаимоотношений в группах сверстников: автореф. дисс... докт. психол. наук / Я. Л. Коломинский. – М., 1977. – 59с.
101. Коломинский Я. Л. Психология взаимодействия в малых группах (общие и возрастные особенности): Учеб. Пособие / Я. Л. Коломинский. – Минск: ТетраСистемс, 2001. – 431 с.
102. Колот С.А. Развивающее взаимодействие: эмоции и познание //Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №1. – С. 30–34.
103. Колот С. А. Особенности построения межличностных отношений в диаде преподаватель - студент, на основе эмоционального менеджмента / С. А. Колот // Наука і освіта. – 2008. – № 3. – С. 128–134.
104. Кон И. С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности) / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1979.– 175 с.
105. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
106. Краткий психологический словарь / [Сост. Л. А. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1985.– 431 с.

107. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі / В. І. Кротенко // Збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологія. – 2001. – Вип. 12. – С. 89–96.
108. Кручек В. А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування: навчальний посібник / В. А. Кручек – К.: ДАКККиМ, 2010. – 273 с.
109. Кузнецова А. А. Лингвистический аспект эмпатии // Вестник Челябинского государственного университета. – № 13 (194), 2010 – С. 80–82.
110. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека. [Учебное пособие для студентов высших учебных заведений] / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.
111. Куліш А. О. Особливості прояву емпатії учасників педагогічної взаємодії / А. О. Куліш // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 74. – Том 1. – 280 с.
112. Куницына В. Н. Межличностное общение: [учебник для вузов] / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
113. Лабунская В. А. Эмпатия личности / В. А. Лабунская // Социальная психология личности в вопросах и ответах: учебное пособие. – М.: Гардарики, 1999. – С. 178–193.
114. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В. А. Лабунская. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 608 с.
115. Ладанов И. Д. Сборник психологических тестов / И. Д. Ладанов, В. А. Уразаева. – М. : АНХ СССР, 1987. – 60 с.
116. Ладанов И. Д. Практический менеджмент. Психотехника управления и самотренировки / И. Д. Ладанов. – М.: Корпоративные стратегии, 2004. – 496 с.
117. Левченко Е. В. История и теория психологии отношений / Е. В. Левченко. – СПб.: Алетейя, 2003. – 312 с.
118. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т. I. – 392 с.
119. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.

120. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М., 2003. – 487 с.
121. Литвиненко С. А. Кіноклуб як форма позанавчальної виховної роботи зі студентами ВНЗ / С. А. Литвиненко, В. М. Ямницький // [Наука і освіта](#). – 2012. – № 7. – С. 144–147.
122. Липпе Т. Руководство по психологии / Т. Липпе; пер. с нем. М. А. Лихарева. – Спб.: Изд. О. Н. Поповой. – 1907. – 394с.
123. Ломов Б. Ф. К проблеме деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1981. – Т.2, №5. – 527 с.
124. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444с.
125. Лось О. М. Емпатія та вигорання / О. М. Лось // Проблеми загальної та педагогічної психології– 2009. – Т XI, част. 1. – С. 278-285.
126. Максимець С. М. Розвиток емпатійності як умови соціально-психологічної адаптації молодих учителів / С. М. Максимець // [Вісник Житомирського державного педагогічного університету](#). – 1998. – № 2. – С. 28–30.
127. [Маралов В. Г.](#) Психологические особенности ненасильственного взаимодействия воспитателя с детьми / В. Г. Маралов / В. Г. [Маралов](#) // Детский сад: теория и практика. – 2011. – № 7. – С. 22–30.
128. Маріна О. В. Формування міжособистісних відносин студентів-першокурсників у навчально-виховному процесі педагогічного університету : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О. В. Маріна. – Х., 2010. – 22 с.
129. Массанов А. В. Психологічний супровід удосконалення особистості майбутніх фахівців / А. В. Массанов // [Наука і освіта](#). – 2009. – № 5. – С. 94–98.
130. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / А. В. Массанов. – Одеса, 2010. – 38 с.
131. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2003.– 351 с.
132. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс – СПб.: Питер, 2002. – 684 с.

133. Мелибруда Е. Я – ты – мы: Психологические возможности улучшения общения / Е. Мелибруда; [пер. с польск.]. – М.: Прогресс, 1986. – 256 с.
134. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – 2003 – 672 с.
135. Мирончук Н. М. Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Н. М. Мирончук. – К., 2007. – 20 с.
136. Мінько Т. В. Емпатія як умова розвивального впливу в міжособистісних стосунках / Т. В. Мінько // Практична психологія та соціальна робота. – № 2. – 2000. – С. 19-21.
137. Міхеєва О. Педагогічна діагностика особливостей емпатії на ранніх етапах соціалізації особистості // Дошкільна освіта. – 2010. – № 1(27). – С. 29–35.
138. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов / В. С. Мухина. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 456 с.
139. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В. Н. Мясищев // Психологическая наука в СССР. – М.: АПН РСФСР. – Т. 2. – 1960. – С. 110 – 125.
140. Психология отношений: избранные психологические труды / В. Н. Мясищев ; ред. А. А. Бодалев. – Воронеж : НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
141. Неволіна В. В. Спосібність к емоціональному взаємодієвствію сущность, структурная организация / В. В. Неволіна // Мир науки, культуры, образования: международный научный журнал. – 2007. – №2 (5) – С. 93–94.
142. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Видавництво «АКОНІТ», 2001. – 188 с.
143. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига – К., 2003. – 126 с.
144. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов – К.: Изд-во "Лыбидь", 1990. – 192 с.

145. Овчаренко А. Р. Емоційний інтелект як основа соціалізації / А. Р. Овчаренко // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. – 2011. – Т. XIII, част. 3. – С. 280–286.
146. Орбан-Лембрик Л. Е. Структура комунікативного потенціалу особистості / Л. Е. Орбан-Лембрик // Психологічні перспективи. – 2002. – Вип. 2. – С. 53–61, 256–259.
147. Орищенко О. А. Дифференціально-психологічний аналіз емпатії: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Оксана Анатоліївна Орищенко. – Одеса, 2004. – 200 с.
148. [Орищенко О. А.](#) Особливості общительності лиц, различаючихся по типу емпатії / О. А. Орищенко // [Наука і освіта](#). – 2009. – № 6. – С. 87–91.
149. [Орищенко О. А.](#) Емпатія та гендер: пошук індивідуальних відмінностей / О. А. Орищенко // [Наука і освіта](#). – 2012. – № 6. – С. 145–149.
150. Орлов А. Б. Феномени емпатії і конгруентності / А. Б. Орлов, М. А. Хазанова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 68–73.
151. Паниотто В. И. Структура межличностных отношений: Методика и математические методы исследования / В. И. Паниотто. – К.: Наук. думка, 1975. – 128 с.
152. Панферов В. Н. Общение как предмет социально-психологического исследования: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Панферов Владимир Николаевич. – Л., 1983. – 468 с.
153. Пернарівська Т. П. Міжособистісні відносини й особливості їх прояву в студентському середовищі / Т. П. Пернарівська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2010. – Вип. 14, книга 2. – С. 456–463.
154. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
155. Пилипенко Л. І. Самовизначення особистості в міжособистісних взаєминах як фактор розвитку її духовності / Л. І. Пилипенко // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. – 2011. – Т. XIII, ч. 4. – С. 267–274.

156. Пономарева М. А. Эмпатия: теория, диагностика, развитие: монография / Марина Авинировна Пономарева. – Минск: Бестпринт, 2006. – 76 с.
157. Потапчук Л. В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л. В. Потапчук. – Луцьк, 2001. – 205 с.
158. Прокоф'єва О. О. Психологічні умови запобігання маніпулятивним міжособистісним стосункам у юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. О.Прокоф'єва. – К., 2010. – 21 с.
159. Психологічна енциклопедія / [авт.–упорядник О. М. Степанов]. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
160. Психологический словарь / [Под общей науч. ред. П. С. Гуревича]. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 800 с.
161. Психология: Словарь / [Под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
162. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика / Д. Я. Райгородский . – Самара: Бахрах-М., 2001. – 672 с.
163. Рибо Т. Психология чувств / Т. Рибо. – К., 1897. – 480 с. – Режим доступу до джерела: <http://books.e-heritage.ru/book/33819>
164. Романовська Л. Міжособистісні відносини у дитячому громадському об'єднанні як чинник формування духовності дитини / Л. Романовська // [Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка](#). – 2009. – № 2. – С. 105–109.
165. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.
166. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 97–98
167. Руденко И. Л. Стиль межличностного взаимодействия / И. Л. Руденко // Семья и личность.– Часть 2. – М.,1986. – С. 66–76.
168. Руденко Н. В. Міжособистісні взаємини студентів як психолого-педагогічна проблема / Н. В. Руденко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). –2010. – № 2. – С. 250–255.

169. Руденский Е. В. Социальная психология: курс лекций / Е. В. Руденский. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 224 с.
170. Рукавишников А. А. Опросник межличностных отношений. / А. А. Рукавишников. – Ярославль: НПЦ «Психодиагностика», 1992. – 47 с.
171. Рябовол Т. А. Позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціалізації // Т. Рябовол // [Соц. психологія](#). – 2005. – № 4. – С. 113–120.
172. Рябовол Т. А. Традиційні та нові підходи до проблеми розвитку емпатії / Т. А. Рябовол // [Пробл. заг. та пед. психології](#) : зб. наук. пр. – 2011. – 13, Ч. 5. – С. 315–322.
173. Савельєва-Рат О. А. Особливості ціннісно-сміслової сфери особистості студентів-психологів / О. А. Савельєва-Рат // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Серія: психологічні науки. –2009. – Вип. 74. –Том 2. – С. 129–133.
174. Савінова Н. Міжособистісна взаємодія педагога та вихованця у процесі особистісного орієнтованого виховання / Н. Савінова // [Нова педагогічна думка](#). – 2007. – № 2. – С. 92–94.
175. Савченко В. Г. Емпатія в процесі професійної адаптації студентів вищих навчальних закладів фізичної культури і спорту / В. Г. Савченко, Е. І. Гура // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2013.– № 1. – С. 87–90.
176. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Савчин Мирослав Васильович. – К., 1997. – 447 с.
177. Самоукина Н. Симбиотические аспекты отношений между матерью и ребенком // Вопросы психологии. – 2000. – №3. – С. 67–81.
178. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре профессиональных свойств личности (на примере представителей социномических профессий): дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / О.П.Санникова. – К., 1996. – 407 с.
179. Санникова О. П. Индивидуальные особенности эмпатии у лиц с разным уровнем социальной адаптивности / О. П. Санникова, О. А. Орищенко, О. В. Кузнецова // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: матеріали VI Костюковських читань. –2003. – Т.2. – С. 164 – 169.

180. Санников А. И. Психологический анализ стиля принятия решений // Проблемы сучасної психології: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – 2012. – Вип.15. – С. 576–586.
181. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе – Тбилиси: "Мецниереба", 1989. – 204с.
182. Сбитнева А. А. Когнитивная дифференцированность как характеристика межличностного познания представителей различных типов субъект-объектных ориентаций / А. А. Сбитнева // Известия РГПУ им. А. И Герцена, 2009. – № 105. – С. 198–204.
183. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко – К., 1998. – 149 с.
184. Сергеева А. В. Психологические особенности трудностей общения у лиц с различной эмоциональной диспозицией: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01/ Алла Владимировна Сергеева – Одесса, 1993. – 142 с.
185. Симонов П. В. Эмоциональный мозг / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1981.– 215 с.
186. Сичевський А. С. Психологічні особливості емоційного компонента емпатії у пубертатному періоді: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Сичевський Анатолій Станіславович. – К., 2004. – 237 с.
187. Скрипкина Т. П. Взаимодействие как основание межличностных взаимодействий / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 1999. – №5. – С. 21-30.
188. Словарь практического психолога [сост. С. Ю. Головин]. – Мн., Харвест, 1997. – 800 с.
189. Смирнова Е. О. Соотношение непосредственных и опосредствованных побудителей нравственного поведения детей / Е. О. Смирнова, В. М. Холмогорова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1.– С. 26 – 36.
190. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо – СПб.: Питер, 2006. – 589 с.

191. Сопиков А. Л. Механизм эмпатии / А. Л. Сопиков // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. – Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. – С. 89–95.
192. Социальная психология. Учебное пособие / Отв. ред. А. Л. Журавлев. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 351 с.
193. Студеникин А. А. Влияние когнитивного стиля на процесс общения: дис...канд. психол. наук : 19.00.01 / Студеникин Андрей Анатольевич. – Одесса, 1999. – 183 с.
194. Субботский Е. В. Исследования проблем взаимопомощи и альтруизма в зарубежной психологии / Е. В. Субботский // Вопросы психологии. – 1977. – №1. – С. 164–174.
195. Сухенко Я. В. Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога / Я. В. Сухенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». – 2011. – № 985 – Вип.48. – С. 155–159.
196. Тертель А. Л. Психология в вопросах и ответах: учебное пособие / А. Л. Тертель. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 176 с.
197. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40000 слів) / За ред.. д-ра філологічних наук, проф.. В. С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: Прапор, 2005. – 992 с.
198. Ухтомский А. А. Доминанта. / А. А. Ухтомский. – Л.: Наука, 1966. – С. 236 – 265.
199. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Сост. Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов – М.: Изд-во института психотерапии, 2002. – 490 с.
200. Фопель К. Психологические группы. Рабочие материалы для ведущего: Практическое пособие / К. Фопель. – М.: Генезис, 2000. – 256 с.
201. Фопель Клаус. Создание команды. Психологические игры и упражнения. / Клаус Фопель [перевод с немецкого]. – Москва «Генезис», 2003. – 400 с.
202. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.
203. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / Холодная М. А. [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.

204. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения / Е. В. Цуканова. – К.: Вид-во «Вища школа», 1985. – 160 с.
205. Чебикин О. Я. Психологичні основи тренінгових технологій : монографія / О. Я. Чебикин, Т. В. Сінельнікова; НАПН України. – О.: Лерадрук, 2013. – 229 с.
206. Шапар В. Б. Сучасий тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2007. – 640 с.
207. Шевкиева Н. Б. Профилактика кризисов профессионального самоопределения психологов на этапе вузовского обучения: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Шевкиева Ногала Борисовна. – Ставрополь, 2006. – 290 с.
208. Ширшова И. А. Развитие гуманистических убеждений старшеклассников в межличностных отношениях: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01/ Ширшова Ирина Александровна. – М., 1996. – 225 с.
209. Шкуратова И. П. Когнитивные стили как регуляторы мировосприятия личности / И. П. Шкуратова // Первая российская конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов. – Казань: КГУ, 2004. – С. 256–257.
210. Шкуратова И. П. Личность и ее жизненное пространство / И. П. Шкуратова // Психология личности: учебное пособие под ред. П. Н. Ермакова и В. А. Лабунской. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 167–184.
211. Штейнмец А. Э. Развитие эмпатии в психологической подготовке учителя / А. Э. Штейнмец // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 79–83.
212. Юдіна О. М. Тренінг як фактор розвитку емпатійності майбутніх лікарів / О. М. Юдіна // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – 2004. – С. 549–557.
213. Юдіна О. М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Юдіна Олена Миколаївна. – К., 2004. – 17 с.
214. Юсупов И. М. Психология взаимопонимания / И. М. Юсупов. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192с.

215. Юсупов И. М. Вчувствование, проникновение, понимание. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 214 с.
216. Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / П. М. Якобсон // Психологический журнал. – 1981. – № 4. – С. 141–149.
217. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент. Монографія / В. М. Ямницький. – О., 2006. – 362 с.
218. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2004. – 697с.
219. Bradberry T. & Greaves J. (2005). The Emotional Intelligence Quick Book, (New York: Simon and Schuster). Bradberry, T. and Greaves J. (2005) "Heartless Bosses," The Harvard Business Review.
220. Brothers L. The social brain: a project for integrating primate behavior and neurophysiology in a new domain / L. Brothers // Concept in Neurosciens. 1990. – №1. – P.27-51.
221. Donald Grant and Edwin Harari. Empathy in Psychoanalytic Theory and Practice // Psychoanalytic Inquiry, 31:3–16, 2011. – P. 3–16.
222. Hoffman, M. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. In C. Izard, J. // Kagan, & R. Zajonc (Eds.), Emotions, Cognition and Behavior (pp. 103-131). Cambridge: Cambridge University Press.
223. Miller N.E. a. Dollard J. Social learning and imitation. New Haven, Yale Univ. Press, 1941.– 341 p.
224. Preston S. D. & de Waal, F. B. Empathy: Its ultimate and proximate bases // Behavioral Brain Sciences, 25, 2002. – P. 1–71
225. Rogers, C. Empathic: An unappreciated way of being // The Counseling Psychologist. 1975. –№ 5. – P. 2-10.
226. Sheller M. Wessen und Formen der Sympathie. Der «Phanomenologie der Sympathiegtfuhle». – Bonn, Cohtn, 1926. – 311 p.
227. Schutz William C. FIRO: A Three-Dimensional Theory of Interpersonal Behavior. New York, NY: Rinehart. – 1958. – p. 218–219.
228. Titchener, Edward Bradford. A text book of psychology// 1910. – P. 474–505. archive.org/stream/atextbookpsycho01titcgoog#page/n16/mode/2up

229. Thorndike, E. L. (1920). Intelligence and its uses. Harper's Magazine, 140, 227-235.

230. Thomas VERNY, M.D. «The Secret Life of the Unborn Child» with John KELLY.Dell, 1981. – p. 253.